

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 23/24

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 26/27

Kyiv
2020

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 23/24

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 26/27

Київ
2020

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

В “Українському археографічному щорічнику” (вип. 23/24) вміщено низку статей з археографії, джерелознавства, пам’яток історіографії, спеціальних історичних дисциплін, історії України та загальної історії, а також публікації документів, починаючи з литовсько-польського періоду, ранньомодерної історії, та ін. Розглянуто проблемні питання досліджень Київського, Руського, Подільського воєводств XV–XVII ст., оприлюднено біографічні дослідження про воєводу Семена Гриньковича, полковника Остапа Золотаренка, маляра Степана Котляревського, низку українських діячів суспільно-політичного життя, науки і культури. Подано аналіз османських документів епохи Петра Дорошенка, кременецьких джерел про Кам’янецький еялет (1672–1699), а також статті й матеріали з історії козаччини, адвокатури в Слобідській Україні XVIII ст., проекту Київського королівства 1888 р., українського народництва, Української повстанської армії, заснування Інституту ім. Шевченка у Львові у 1942 р. тощо. Окремо публікується не відома раніше стаття Мирона Кордуби про Михайла Грушевського. Видання доповнене добіркою рецензій і нотаток у рубриці “Miscellanea”.

Для науковців, викладачів історії, учителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН (*головний редактор*),
Олександр МАВРІН (*заступник головного редактора*),
Геннадій БОРЯК, Віктор БРЕХУНЕНКО, Дмитро БУРІМ,
Ігор ГИРИЧ, Любов ДУБРОВІНА, Мирон КАПРАЛЬ,
Надія МИРОНЕЦЬ, о. Юрій МИЩИК, Валентина ПІСКУН,
Ольга ТОДІЙЧУК, Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Ярослав ФЕДОРУК

Редколегія тому:

Ярослав ФЕДОРУК (*голова редколегії*),
Ігор ГИРИЧ, Іван ДИВНИЙ, Володимир КРАВЧЕНКО,
Валентин КАВУННИК (*відповідальний секретар*)

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.

Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р

Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.

Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5

(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 9 від 10 грудня 2020 р.)*

© Археографічна комісія НАН України, 2020
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2020

Марина КРАВЕЦЬ, Віктор ОСТАПЧУК (Торонто),
Віра ЧЕНЦОВА (Париж)

ДОДАТКОВИЙ ЛИСТ ДЛЯ “АРХІВУ ДОРОШЕНКА”¹

Початок “архіву Дорошенка” в Москві припадає на останній рік перебування Петра Дорошенка (1627–1698) правобережним гетьманом (1665–1676). Починаючи з жовтня 1675 р., коли він вперше склав присягу на вірність московському цареві, а особливо з вересня 1676 р., коли після здачі ним своєї столиці, Чигирини, військам гетьмана Івана Самойловича та білгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського, Дорошенко був змушений остаточно перейти з боку османського султана на бік царя, численні матеріали його гетьманської канцелярії поступово і різними шляхами надійшли до Малоросійського приказу, а з часом опинилися в різних фондах Російського державного архіву давніх актів (РДАДА). З цих документів нас цікавить головно листування гетьмана із султаном Мегмедом IV і високими урядовцями Османської імперії, у першу чергу – автентичні османомовні листи. Ми починаємо дослідження османської кореспонденції “архіву Дорошенка” з одного із цих листів, який нам вдалося ідентифікувати. У даній статті ми пропонуємо попередній огляд процесу формування цього джерельного комплексу в контексті політичної кар’єри правобережного гетьмана та деякі результати нашого вивчення документа.

Дорошенко – підданий Османської Порту?

Політичним проєктам гетьмана Петра Дорошенка, які привели його до дипломатичних контактів з Османською імперією і з часом – до оформлення залежності від султана, а за декілька років і до переходу в підданство московського царя, присвячено чимало досліджень². У сучасній історіографії

¹ За цінні консультації та допомогу автори складають сердечну подяку А. Донець, Д. Колодзейчику, А. Рідлмаєру та Л. В. Татаренко, а також В. Кавуннику за переклад частини статті з російської мови. Дати в статті подаються за новим стилем, дати старого стилю позначені відповідно.

² Основні праці щодо взаємин Петра Дорошенка з Портою (див. також бібліографію в кожній з цих праць): *Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika. Zvláštní otisk z Časopisu Národního Musea.* – [Praha], 1933. – S. 1–55; *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності.* – Нью-Йорк, 1985. – С. 112–117, 213–216, 249–250, 259, 262–263, 403–468, 519–534; *Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття.* – К., 2006. – С. 249–282 [= Записки НТШ. – Львів, 1999. – Т. 238: Праці Історично-філософської секції. –

залежність Дорошенка від Порти та його статус в османському світі позначаються різними, переважно умовними, термінами: військовий союз, васалітет, протекторат/протекція/“опіка”, підданство³. Статус правобережного гетьмана найбільш авторитетно проаналізовано Т. Григор’євою, яка досліджує

С. 117–148]; *його ж.* Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року // Там само. – С. 351–392 [= Вісник Львівського університету. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 123–164]; *Чухліб Т. В.* Гетьманування Петра Дорошенка: причини “вірності” та “зради” королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 39–61; *його ж.* Подвійна гра Петра Дорошенка: визнання зверхності султана Османської імперії та короля Речі Посполитої // *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – 3-є вид., випр. і доп. – К., 2009. – С. 152–167; *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року / Гол. ред. П. Сохань. – К., 2008. – С. 67–80; *Zajcev I. V.* La politique turque de Petro Dorošenko. Documents du fonds de Wojciech Bobowski à la BNF // Cahiers du monde russe. – 2009. – Т. 50 (2–3). – Р. 511–532; *Зайцев И. В.* Новые османские документы по истории московско-османско-украинских отношений в конце 60-х – начале 70-х гг. XVII века // Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее Новое время: Сб. ст. памяти акад. Л. В. Черепнина. – М., 2010. – С. 154–184; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К., 2011. – С. 106, 122, 131, 138, 153–154, 157–160, 191–200, 210–217, 168–172, 191–198, 272–273, 359–424; *ix же.* Дипломатична служба та зовнішньополітична діяльність гетьманських урядів // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. – К., 2018. – Кн. 1. – С. 448–453; *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648–1681 // The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries / Ed. G. Kármán, L. Kunčević. – Leiden; Boston, 2013. – Р. 123–152; *Кочегаров К. А.* Казацкое посольство М. Родкевича-Портянки к турецкому султану в 1667 году // Славяноведение. – 2014. – № 4. – С. 65–71; *Флоря Б. Н.* Россия, Речь Посполитая и Правобережная Украина в последние годы гетманства П. Дорошенко (1673–1677 г.) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2016. – № 3 (65). – С. 76–90; *Григор’єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка: умови та церемоніал його визнання // Записки НТШ. – Львів, 2017. – Т. 270: Праці Історично-філософської секції. – С. 449–475; *Grygorieva T.* Ottoman Protection of Cossack Ukraine under Hetman Petro Doroshenko: Between Legal Aspects and Actual Practice // Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire / Ed. G. Kármán. – Leiden; Boston, 2020. – Р. 240–263.

³ Див., напр.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 245–259, 274, 292, 298, 558 passim; *Крикун М.* Корсунська козацька рада... – С. 269–270, 280; *Zajcev I. V.* La politique turque de Petro Dorošenko. – Р. 524–525; *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? – С. 72–73; *Kolodziejczyk D.* What is Inside and What is Outside? Tributary States in Ottoman Politics // The European Tributary States of the Ottoman Empire... – Р. 428–429, 431; *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – Р. 139, 146–150; *Чухліб Т.* Козаки і монархи. – С. 152–167 passim; *його ж.* Полівасалітет як традиційна модель зовнішньої політики Українського гетьманату в другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів / Ред. В. Смолій. – К., 2014. – С. 87–95; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 131, 138, 158–160, 191 passim; *Флоря Б. Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе (1667–1671 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / Ред. Г. Г. Литаврин. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 86, 91–93, 95, 98, 102; *його ж.* Россия, Речь Посполитая и Правобережная Украина... – С. 76; *Кочегаров К. А.* Евстафий Гиновский-Астаматий и османская власть над Правобережной Украиной в 1677–1678 годах // Славяноведение. – 2017. – № 2. – С. 67; *Мицик Ю., Тарасенко І.* Гетьманщина і Кримський ханат (1654–1708 рр.) // Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / За ред. В. Брехуненка. – К., 2018. – С. 139.

його у порівнянні зі статусом трьох “протегованих” християнських країн, залежних від Османської імперії, а саме князівств Валахії, Молдавії і Трансильванії⁴. Цей контекст активно вивчається багатьма дослідниками мусульманських і немусульманських країн і державних утворень, які були підпорядковані Османській імперії⁵. Враховуючи, що придунайські князівства Валахія та Молдавія були найближчими до України в релігійному відношенні, а також найчастіше згадуються в османській кореспонденції Дорошенка як взірць і вірогідна ціль його зближення з Портою⁶, їхній правовий статус в Османській імперії представляє для дослідників проосманської орієнтації правобережного гетьмана найбільший інтерес. Цей статус всебічно проаналізовано у численних публікаціях В. Панаїте, на яких базована його фундаментальна монографія, друге видання якої нещодавно вийшло друком⁷.

Панаїте вважає західноєвропейські політичні категорії (васал, васалітет, сюзерен тощо) такими, що не відповідають реаліям ранньомодерної Османської імперії, та застерігає, що їхній вжиток може призвести до помилкових інтепретацій. Натомість він рекомендує автентичну османську термінологію залежності, встановлену ним за першоджерелами (напр., *ḥarāc*, “данина”; *ḥarāc-gūzār*, “данник”; *ḥimāye*, *ḥimāyet*, “захист”, “протекція”). Для позначення статусу християнських країн, залежних від Османської імперії, які сплачували їй данину, Панаїте пропонує термін “захищені князівства-данники” (англ., *tributary-protected principalities*) (с. 382, 344–382). Він датує остаточне оформлення цього концепту та системи стосовно придунайських князівств періодом правління султана Сулеймана I (1520–1566) (с. 360). З того часу князівства-данники визнавалися частиною Османської імперії та ісламського світу (*dār al-Islām*), а їхнє населення – султанськими підданими (*re ‘āyā*, райа, з арабської, дослівно “отара”) та членами “захищеної релігійної громади” (*zimmī*, зиммі, з арабської), чиє право на дотримання християнської релігії, життя та майно були “захищені” за умови сплати податків, насамперед поголовщини (*cizye*, джиз’є), а також визнання політичної влади султана (с. 42, 85, 360, 379–382). Господарі придунайських князівств призначалися султанськими грамотами-*бератами*⁸ (с. 121, 159, 193, 268, 380), подібно до османських урядовців, і

⁴ Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 449–466; Grygorieva T. Ottoman Protection of Cossack Ukraine... – P. 240–263.

⁵ Див., напр., нещодавно видані збірники матеріалів конференцій: The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century) / Ed. Denise Klein. – Wiesbaden, 2012; The European Tributary States of the Ottoman Empire...; Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire.

⁶ Напр.: Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – P. 142. Див. також: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1877. – Т. 9. – Кол. 173; СПб., 1882. – Т. 12. – Кол. 759.

⁷ Panaite V. Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers from the North of the Danube. – 2nd rev. ed. – Leiden; Boston, 2019. Ця праця розглядає також статус Трансильванії, проте ми зосереджуємося лише на Валахії та Молдавії. Див. список найважливіших попередніх публікацій дослідника: Ibidem. – P. 448–450.

⁸ У цій статті ми вживаємо термін “грамота” у вужчому значенні “патент”, “привілей”, “сертифікат” як еквівалент османських термінів *berāt* (“привілей”, з арабської) або *niṣān* (“патент”, з перської, дослівно “знак”) – порів. “жалованная грамота” та “подтвер-

були інкорпоровані в імперську ієрархію на рівні бейлербеїв (*beglerbegi*), очільників більших провінцій (*beglerbegilik*, бейлербейлік; *eyālet*, еялет)⁹, з правом вживати бунчук (осм. *tuğ*) з двома кінськими хвостами (с. 268, 379–380). З нагоди інавгурації господарі склали присягу на вірність султанові (с. 189–204) і діставали від нього, окрім *берата*, численні інсигнії влади, включно з прапором (*sancaq*), почесним кафтаном (*hil'at*), конем, мечем і булавою. Проте, як твердить Панаїте, *берата*, прапора та кафтана було досить (с. 284–285). Найголовнішим обов'язком правителів “захищених князівств” як данників (*ḥarācgüzār*) була сплата в імперську скарбницю данини (*ḥarāc*, харадж, з арабської, дослівно “вихід”, “данина”, “податок”), яка складалася з поголовщини, зібраної кожним господарем з населення свого князівства, і тому називалася колективною (с. 293–301). Господарі мали також і інші обов'язки, як-от змінити свою зовнішню політику відповідно до формули “будь другом [наших] друзів і ворогом [наших] ворогів” (*dosta dost ve dūṣmāna dūṣmān olub*); надавати імперії військову допомогу; підтримувати й захищати очільників сусідніх еялетів та правителів сусідніх, залежних від Порти, країн; і збирати інформацію на користь Османської імперії (с. 301–315). Нарешті, господарі були забор'язані виконувати делеговані їм султаном і занотовані в офіційних матеріалах повноваження, серед яких – “правити й керувати [своєю] країною”, “захищати й охороняти підданих” і “обороняти [свою] країну” (с. 380). Ми вважаємо перспективним подальше дослідження статусу Петра Дорошенка як правобережного гетьмана в концептуальних рамках османських “захищених країн” і сподіваємося прилучитися до цього дослідження у майбутньому.

Зовнішньополітична орієнтація Петра Дорошенка на мусульманські країни віддзеркалювала не лише довготривалу традицію позаконфронтаційних контактів українських козаків з мусульманськими сусідами¹⁰, але й його власний життєвий досвід і досвід його родини. Його дід, гетьман реєстрових козаків Михайло Дорошенко, в 1624 р. уклав перший формалізований на письмі військово-оборонний союз із Кримським ханством і загинув у Криму 1628 р., надаючи підтримку ханові Мегмеду Герєю III (1623–1628) та його

женна грамота” в російській приказній термінології. Натомість ми перекладаємо османські терміни *nāte*, *nāte-i hūtmāyūn* і *tevqī'* (див. нижче) як “лист”. Османські терміни *berat* (*berāt*) та *nīṣān* (*niṣān*) з кінця XV ст. почали вживатися як синоніми для позначення офіційного документа, що видавався від імені султана і засвідчував призначення на посаду, надання маєтку або джерела прибутку, звільнення від сплати податків тощо і який містив детальний виклад прав та обов'язків того, кому надавався такий документ. На відміну від листів (*nāte*, включно з *nāte-i hūtmāyūn*, *tevqī'*) і *ферманів* (*fermān*) (див. нижче), які зверталися до адресата у другій особі, *берату/нішани* писалися у формі загальної прокламації у третій особі (так би мовити: “нехай всі знають і не сміють у ніякий спосіб протидіяти цьому привілею, наданому даній особі”). Див.: *Fekete L. Berāt // Encyclopaedia of Islam. – 2nd ed. – Leiden, 1960. – Vol. 1. – P. 1170–1171; Kütükoğlu M. Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). – Ankara, 2013. – 3. baskı. – S. 124–145; idem. Berat // Encyclopaedia of Islam. – 3rd ed. – (http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_27775).*

⁹ Бейлербейлік/еялет (*beglerbegilik/eyālet*) очолювався бейлербесем і поділявся на санджаки (*sancaq*).

¹⁰ *Брехуненко В.* Кримський ханат і поява та міжнародне визнання Гетьманщини // Між конфронтацією та взаємодією... – С. 98.

братові, калзі Шагіну Гереву, у боротьбі за утримання влади¹¹. Дорошенко-онук ще підлітком вступив до Чигиринського полку реєстрових козаків і скоро став під опіку чигиринського сотника Богдана Хмельницького¹². Петро Дорошенко визнається правдивим спадкоємцем гетьмана Богдана Хмельницького, адже той у боротьбі за звільнення України від польсько-литовського панування також вміло маневрував між сусідніми державами та й навіть використовував їх для створення Козацької держави¹³. Наприклад, наявна паралель між їхніми відносинами з Кримським ханством і Османською імперією. Як добре відомо, Богдан Хмельницький розпочав війну з Річчю Посполитою з укладення на початку 1648 р. військово-політичного союзу з Кримом, що дозволило гетьманові додати до козацької піхоти маневрену татарську кінноту та протягом перших двох років війни з Річчю Посполитою завдавати численні поразки польсько-литовському війську¹⁴. Коли хана почала турбувати перспектива колапсу Речі Посполитої і він примусив Хмельницького припинити воєнні дії та у серпні 1649 р. укласти з нею Зборівський договір, Хмельницький розпочав перемовини з Портою про військову допомогу та підданство. Хоча ці перемовини, як виглядає, не привели до реалізації підданства, майже до кінця життя Богдан Хмельницький використовував Османську імперію разом з деякими іншими антипольськими державами та їхніми угрупованнями у своїй багатовекторній зовнішній політиці¹⁵.

Вважається, що Петра Дорошенка було обрано правобережним гетьманом 18/28 серпня 1665 р. завдяки або щонайменше за сприянням кримських мурз¹⁶. Встановивши за допомогою татар і польських вояків контроль над Правобережжям, наприкінці осені новообраний гетьман надіслав ханові Мегмеду Гереву IV (1641–1644, 1654–1666) великий козацький загін на допомогу у приборканні ногайського заколоту. Проте Дорошенко зробив це без дозволу короля¹⁷. Цю акцію можна вважати передвістям польсько-українсько-татарського конфлікту 1666–1671 рр. за Україну, який був одним із перших засобів, завдяки яким Дорошенко сподівався здійснити свої амбітні плани об'єднання Козацької держави обох боків Дніпра під своєю владою та звільнення її з-під польсько-литовського та московського контролю¹⁸. Наступним

¹¹ Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 156–164; Сас П. М. Запорозько-кримський договір 1624 // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3. – С. 278.

¹² Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 54–55, 68.

¹³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 31–32; Санін Г. А. Порта, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-е гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – С. 67.

¹⁴ Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. – С. 37–43, 89–102.

¹⁵ Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Edmonton; Toronto, 2002. – Vol. 8: The Cossack Age, 1626–1650 / Transl. M. D. Olynyk; ed. F. E. Sysyn with the assistance of M. Yurkevich; Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – P. 128–138.

¹⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 51–53; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 88–89.

¹⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 92–94, 102.

¹⁸ Kolodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th century); A Study of Peace Treaties Followed by

кроком Дорошенка у досягненні цієї мети стало нав’язання контактів з Османською імперією. Відомо, що Дорошенко розпочав переговори з Портою незабаром по обранні його правобережним гетьманом. Проте одночасно – і майже до кінця свого гетьманату – він підтримував відносини з Варшавою та Москвою¹⁹. Під час Андрусівських перемовин наприкінці московсько-польської війни 1654–1667 рр., правобережний гетьман за допомогою Кримського ханства намагався перешкодити зближенню Московської та Польсько-Литовської держав, передбачаючи загрозу такого альянсу своїм власним державотворчим планам. Проте перемовини завершилися Андрусівським перемир’ям 30 січня (9 лютого) 1667 р., яке офіційно затвердило на тринадцять з половиною років розподіл України між Москвою та Варшавою по Дніпру, залишивши Київ тимчасово в руках царя і поставивши Запорозжжя під спільний контроль обох держав²⁰.

Андрусівське перемир’я як перша спроба військово-політичного союзу між цими християнськими державами, спрямованого, зокрема, на спільну боротьбу проти Кримського ханства та Османської імперії²¹, створило принципово нову геополітичну ситуацію на сході Європи. Хоча взаємодія між союзниками була недосконалою і непослідовною, перемир’я унеможливило довготривалу стратегію Порти та залежного від неї Криму, спрямовану на утримання балансу між двома північними сусідами шляхом підтримки слабшого проти сильнішого²². (Одним з на той час непередбачених наслідків втрати цього стабілізуючого ефекту стало поступове посилення Московської держави/Російської імперії, чия експансія призвела наприкінці XVIII ст. до зникнення і Кримського ханства, і Речі

Annotated Documents. – Leiden; Boston, 2011. – P. 174–182; *Смолій В., Степанков В.* ПетроДорошенко. – С. 106–107.

¹⁹ *Чухліб Т. В.* Гетьманування Петра Дорошенка... – С. 39–61; *його ж.* Подвійна гра Петра Дорошенка. – С. 152–167. Т. Чухліб інтерпретує багатовекторність зовнішньої політики правобережного гетьмана як полівасалітет, проте, як зауважує В. Остапчук, ця інтеретація є проблематичною, адже термін полівасалітет “визначає більше реальний стан або навіть тактику міжнародних відносин ніж законну систему, визнану усіма сторонами”: *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – P. 151.

²⁰ 1667. Генваря 30. Договор о перемирии на 13 лет и 6 месяцев между Государствами Российским и Польским // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. 1: 1649–1675 гг. – С. 658–661, § 3–5, 7.

²¹ Там само. – С. 665, § 18–19.

²² Роль Османської імперії у підтриманні “балансу влади” у східній Європі було вперше розглянуто Г. Іналджиком, а пізніше розвинуто Д. Колодзейчиком з урахуванням відповідної політики Кримського ханства: *İnalçık H.* The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal (1569) // Ankara Üniversitesi Yıllığı = Annales de l’Université d’Ankara. – 1947. – Cilt 1. – S. 47–110; *його ж.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу); Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 116–129; на базі попередньої статті: *idem.* Struggle for East-European Empire: 1400–1700; The Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire // The Turkish Yearbook. – 1982–1991. – Vol. 21. – S. 47–110; The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) = *Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe* / Ed. D. Kołodziejczyk. – K.; Cambridge, MA, 2004. – Pt. 1: Text, Translation, and Commentary. – P. 4; *Kołodziejczyk D.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. – P. 182–184.

Посполитої.)²³ Також Андрусівське перемир'я, укладене без урахування інтересів козацької України, створило на Правобережжі умови для спроб Польсько-Литовської держави відновити свою владу на територіях під контролем Війська Запорозького. Воно поклато край сподіванням Дорошенка на створення, спільно з ханом і султаном, антимосковської коаліції разом з Варшавою для відвоювання Лівобережної України – або протипольської коаліції разом з Москвою заради зміцнення свого контролю на Правобережжі²⁴. Перемир'я поставило під загрозу подальше існування влади Дорошенка на Правобережжі та підштовхнуло його до альянсу з Кримом і Портою *проти* Речі Посполитої та Московського царства. Нарешті, найголовніше в нашому контексті, Андрусівське перемир'я було переломним моментом у відносинах Дорошенка з Османською імперією, тому що воно зробило коаліцію між ними найоптимальнішим варіантом і для Порти як найвпливовішого суверена Північного Причорномор'я, і для Дорошенка як очільника значних козацьких сил, що відкидали залежність від попередніх, вже неприйнятних державців. Отже, як буде видно далі, у рік перемир'я Дорошенко цілеспрямовано зміцнив контакти з Портою, яка, навіть до закінчення Кандійської війни 1645–1669 рр., вдалася до активнішого втручання у Північне Причорномор'я, спершу дипломатичними засобами, а з 1672 р. – військовими кампаніями²⁵.

Дорошенко надіслав своє перше посольство до Порти десь на початку весни 1666 р.²⁶: це підтверджує лист до гетьмана від великого візира Кьопрюлюзаде Фазиля Агмеда-паші (1661–1676) від шевваля 1076 р. гіджри (6 квітня – 4 травня 1666 р.). Османомовний текст листа відомий лише за досі не опублікованою канцелярською копією/чернеткою, вміщеною у т. зв. “теттінгенському кодексі” (про який див. нижче), та в її скорочених перекладах чеською та українською мовами, здійснених, відповідно, Я. Рипкою та Д. Дорошенком²⁷. Лист повідомляє про призначення нового хана Аділя

²³ *Kołodziejczyk D.* Das Krimkhanat als Gleichgewichtsfaktor in Osteuropa (17.–18. Jahrhundert) // *The Crimean Khanate between East and West...* – P. 51–55; *idem.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. – P. 212–214.

²⁴ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 81, 89–90, 111–112; *Чухліб Т.* Гетьман Петро Дорошенко та його політика умиротворення Московського царства // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: Матер. Всеукр. наук.-практ. конфер., приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (Київ, 16 жовтня 2015 р.) / Упоряд. Є. М. Луняк. – Ніжин, 2015. – С. 59–60.

²⁵ *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – P. 139–140; *Кочегаров К. А.* Казацкое посольство М. Родкевича-Портынки... – С. 68; *Чухліб Т.* Гетьман Петро Дорошенко та його політика умиротворення Московського царства. – С. 58–60; *Григор'єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 451.

²⁶ Напевно, у пошуках військової допомоги після козацької ради, що відбулася 20 лютого ст. ст. 1666 р. під м. Лисянкою, на якій, за повідомленням язика, котрий вважався добре поінформованим, “Дорошенко с старшиною договор учинили, чтоб ляхов, на Украйне в городех будучих, в Польшу всех выслать, а самим со всеми Заднепрскими городами к хану крымскому приклонитца”: Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т. 6. – С. 88.

²⁷ Переклад чеською мовою: *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – S. 9–10; українською мовою: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 79–80. Копія, в якій бракує дати написання, була датована дослідниками за допомогою інших матеріалів: *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – S. 9, прим. 50. Див. також: *Крикун М. Г.* Корсунська козацька рада... – С. 250.

Герей (1666–1671) і нагадує, що саме “за посередництвом кримських ханів” правобережний гетьман з усім Військом Запорозьким “вдалися до Порти”. У чеському перекладі згадано “рабство” (*poddanství*, ймовірно, переклад османських термінів *qulluq* [тур.] або *‘ubūdiyyet* [араб.]) Дорошенка, натомість в українському варіанті це слово перекладено як “підданство”²⁸. На думку обох дослідників, на той час “підданство” гетьмана треба вважати “цілком номінальним”²⁹. Варіанти цього висновку повторюються у пізніших працях, зокрема Д. Дорошенка, М. Крикуна та Т. Григор’євої³⁰. Не заперечуючи тентативність залежності правобережного гетьмана від Порти у той час, варто підкреслити, що їхній перший контакт знаменував початок процесу зближення, котрий протягом наступних десяти років перейде декілька фаз, які наразі ще повністю не досліджені. У другому османомовному листі до Дорошенка, що зберігся з цього раннього періоду, бейлербей (*beglerbegi*)³¹ еялету Озі (Özi, тобто Очакова) Юсуф-паша звертається до нього восени 1666 р. як до польського підданного: вимагаючи повернути худобу, захоплену правобережними козаками поблизу Бендер, Юсуф-паша нагадує гетьманові про необхідність дотримуватися мирного договору з Портою. З контексту резюме листа можна зробити висновок, що мається на увазі мирний договір між Портою та Річчю Посполитою³².

У липні 1667 р. в султанському таборі неподалік Едірне перебувало посольство Дорошенка, очолюване Михайлом Радкевичем-Портянкою³³, яке задекларувало бажання Війська Запорозького знову об’єднатися в єдину державу, проте під владою Порти, а не Речі Посполитої³⁴. Прибуття козацьких послів спостерігало польське посольство на чолі з Єронімом Радзейовським, яке в реляції, використаній К. А. Кочегаровим, скаржилося, що послів правобережного гетьмана приймали із більшою шанобою, ніж їх самих³⁵. Лист Мегмеда IV (1648–1687) до Дорошенка, датований 15 мугаррема 1078 р. гіджри (7 липня 1667 р.) і написаний у відповідь на посольство Радкевича-Портянки, зберігся лише у перекладі приказною російською мовою, в якому бракує

²⁸ *Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko... – S. 9; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 79.*

²⁹ *Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko... – S. 10.*

³⁰ *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 80–81; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 250; Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 451; Grygoriieva T. Ottoman Protection of Cossack Ukraine... – P. 243.*

³¹ Бейлербей очолював більшу провінцію (*beglerbegilik, eyālet*), яка поділялось на санджаки (*sancaq*). Тому що бейлербей Озі переважно мешкав у Сілістрі – важливішому та зручніше розташованому місті еялету, – опис листа в каталозі (див. наступну примітку) називає його сілістрійським.

³² Оригінал цього неопублікованого листа зберігається у Варшаві в Головному архіві давніх актів (Archiwum Główne Akt Dawnych, далі – AGAD). На жаль, ми не мали до нього доступу. Опис листа та резюме змісту див.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. – Warszawa, 1959. – S. 347–348. – N 366.* Щодо вірогідної дати написання цього недатованого листа, див.: *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 81.*

³³ Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 185; *Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С. 607.*

³⁴ *Кочегаров К. А. Казацкое посольство М. Радкевича-Портянки... – С. 67, 69.*

³⁵ Там само. – С. 66–68.

початку. Виявлений серед матеріалів РДАДА Т. Григор'євою та опублікований нею, лист визначає військову допомогу султанові та стримання козаків від морських набігів серед нечисленних умов “підданства” Дорошенка (ймовірно, еквівалент терміну “холопство”, переклад османських термінів *qulluq* [тур.] або *ubūdiyyet* [араб.], які обидва означають “рабство”). Лист також нагадує гетьманові про його обіцянку служити султанові вірою і правдою (вірогідно, переклад *ṣadāqat ü istiḳāmet*, “вірність і чесність”, або навіть *ṣadāqat ü ihtisāṣ*, “вірність і відданість”) і посилається на султанську “жалувану грамоту”, надану гетьманові раніше – правдоподібно, цю майже напевно втрачену грамоту було надіслано одночасно із згаданим вище листом великого візира, датованим квітнем-травнем 1666 р.³⁶ Невдовзі Мегмед IV у листі до польсько-литовського короля Яна II Казимира (1648–1668), датованому другою декадою сафера 1078 р. гіджри (2–11 серпня 1667 р.), оголосив зміну статусу правобережної Гетьманщини: відповідно до опублікованих резюме змісту листа, козаки, залишивши стародавнє підданство королю, “схоронилися під опіку султана” (*ad protectionem imperatoris recurrant* [лат.], *schronili się pod opiekę sultana* [пол.], правдоподібно, переклад османського виразу *sāye-i himāyet ü şiyānet-i şehriyārīne ilticā' eylediler*) і королю заборонялося чинити їм будь-яку шкоду³⁷. Проте мирний договір (*ahdnāme*) між Портою та Річчю Посполитою, наданий Мегмедом IV одночасно з попереднім листом і надісланий разом з ним до Яна II Казимира із султанським чаушем, про цю зміну ще не згадує³⁸.

У травні 1667 р., незабаром після підписання Андрусівського перемир'я, було укладено військово-політичний союз між гетьманом Петром Дорошенком та кримським ханом Аділем Гереєм, який, подібно до Порти, вважав правобережного гетьмана своїм підданим. У жовтні-вересні 1667 р. відбувся т. зв. західний похід українського й татарського війська на чолі, відповідно, з Дорошенком і калгою Кримом Гереєм, за звільнення Правобережної України з-під влади Польського королівства³⁹. Після початкових успіхів об'єднані сили зазнали поразки у битві під Підгайцями 1–16 жовтня 1667 р. через повідомлення про несподіване руйнівне вторгнення Івана Сірка та запорозьких козаків у Кримське ханство. Це повідомлення надзвичайно стурбувало татар і, як слушно зауважили Ю. Мицик та І. Тарасенко, призвело “до різкої зміни зовнішньополітичного курсу” хана Аділя Герея⁴⁰.

³⁶ Григор'єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 451–452, 467–468.

³⁷ Оригінал листа знаходиться в AGAD. Наразі ми не мали можливості ним скористатися. Резюме змісту листа латинською мовою: *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in Archivio Regni in Arce Cracoviensi continentur* / Ed. E. Rykaczewski. – Paris; Berlin; Poznań, 1862. – P. 163–164. Опис листа та резюме його змісту польською мовою: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich*. – S. 351–352. – N 372.

³⁸ *Kołoziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. – Leiden; Boston; Köln, 2000. – P. 476–483 (османський текст), 483–489 (англійський переклад), особливо 478, 485; див. також 181.

³⁹ Горобець В. М. Західний похід українського та татарського військ 1667 // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – С. 291–292.

⁴⁰ Мицик Ю., Тарасенко І. Гетьманщина і Кримський ханат... – С. 136.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

Сепаратна Підгаєцька угода, підписана калгою 16 жовтня, відновлювала кримсько-польський мир і визначала статус правобережних козаків: “козаки мають бути в підданстві короля його милості відповідно до попередніх угод, і [одночасно] служити нам”⁴¹. 19 жовтня Дорошенко мусив підписати свій варіант угоди, який передбачав, зокрема, повернення Війська Запорозького під владу Корони Польської, відмову козаків від будь-яких іноземних “протекцій” та вільне повернення шляхти до своїх володінь на Правобережжі⁴². У листі до великого коронного канцлера Яна Лещинського від 1 шевваля 1078 р. гіджри (15 березня 1668 р.) *каймакам*⁴³ Кара (“чорний”, “суворий”) Мустафа-паша згадує єдиний пункт Підгаєцької угоди, що має відношення до козаків, у якому йдеться про їхнє повернення у підданство польського короля. Явно заперечуючи цю вимогу, *каймакам* підкреслює, що “захист і збереження” (*himāye vi şiyānet*) “козацького племені” (*qazaq ṭāyifesi*) нині стало обов’язком честі османського султанату (*lāzime-i nāmūs-i saltānat olmuşdur*)⁴⁴.

6 березня 1668 р. (ймовірно, н. ст.), за декілька днів перед написанням згаданого листа Кара Мустафи-паші, до Едірне прибули чергові послы Дорошенка для продовження переговорів: тлумач Іван Васильковський і підписок Григорій Снітковський⁴⁵. 13 квітня вони отримали аудієнцію в султана⁴⁶. До листів, надісланих Портою у відповідь на це посольство, які донедавна вважалися втраченими⁴⁷, ми ще повернемося. А незабаром після прибуття посольства Васильковського і Снітківського вселенський патріарх Мефодій надав ставлену грамоту, датовану 6 березня 1668 р. (ймовірно, ст. ст.), митрополитові Йосифу Нелюбовичу-Тукальському, якою той затверджувався єдиним законним митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі та екзархом Константинопольського престолу. Ставлену грамоту було адресовано “ясновельможному його милості панові Петру Дорошенку, великому гетьману, та всьому правовірному і славному воїнству його Запорозькому”, разом із кліром Київської митрополії, “в найсвітлішій Короні Польській і Великому

⁴¹ Тогочасний польський переклад втраченого документа, наданого Аділем Гереем 15 квітня 1668 р. на підтвердження Підгаєцької угоди: *Kołodziejczyk D.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. – P. 995–996 (польський переклад), P. 996–998 (англійський переклад), особливо 996–997.

⁴² *Горобець В. М.* Підгаєцький договір України з Польщею 1667 // Енциклопедія історії України. – К., 2011. – Т. 8. – С. 230.

⁴³ *Каймакам* (з арабської) – заступник; тут – виконавець обов’язків великого візира під час його відсутності в османській столиці: *Kuran E.* *Qā’im-maḳām* // Encyclopaedia of Islam. – 2nd ed. – Leiden, 1978. – Vol. 4. – P. 461; *Галенко О. І.* Каймакам // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 24.

⁴⁴ AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział Turecki. – K. 77. – T. 459. – No. 770. Опис листа і короткий виклад змісту: *Abrahamowicz Z.* Katalog dokumentów tureckich. – S. 356–357. – N 377.

⁴⁵ Про Івана Васильковського див.: *Заруба В. М.* Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): Персональний склад та родинні зв’язки. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 71; *Кочегаров К. А.* К истории пребывания в России гетмана П. Д. Дорошенка в 1677–1685 годах // Славяноведение. – 2013. – № 2. – С. 18.

⁴⁶ *Крикун М. Г.* Корсунська козацька рада... – С. 252–253.

⁴⁷ *Григор’єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 454.

князівстві Литовському і Руському перебуваючим⁴⁸. Оскільки обрання київських митрополитів здійснювалося не лише духовництвом, а й світською владою, звернення патріарха до гетьмана при цій нагоді свідчить про визнання його (а не польсько-литовського короля) законним світським правителем земель, що належали до Київської єпархії. А ніжинський протопоп Симеон Адамович, який прибув до Москви 25 жовтня ст. ст. 1668 р., повідомив у Посольському приказі, що патріаршу грамоту було надано Тукальському саме “за чолобиттям Дорошенковим” і що митрополит отримав також “привілей від султана турецького на митрополію Київську”⁴⁹. Це повідомлення, якщо правдиве, далі засвідчує прихильність Порти до Дорошенка. Владика Йосиф ще з 1667 р. перебував у правобережному місті Каневі або в Чигирині, був одним з найближчих дорадників Дорошенка та підтримував його проосманську орієнтацію⁵⁰.

⁴⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – СПб., 1853. – Т. 5: 1633–1699. – С. 114–116. – № 71. Див.: *Флоря Б. Н.* Митрополит Йосиф (Тукальський) и судьбы православия в Восточной Европе в XVII веке // Вестник церковной истории. – 2009. – Вып. 1–2 (13–14). – С. 131; *його ж.* Йосиф (Нелюбович-Тукальський) // Православная энциклопедия. – М., 2010. – Т. 25. – С. 642. Д. І. Зубрицький, який передав текст перекладу ставленої грамоти для публікації в “Актах”, бачив її грецький оригінал у зібранні Львівського Ставропігійського Інституту: Акты ЗР. – Т. 5. – С. 116. Місцезнаходження оригіналу документа наразі невідомо. Тогочасний переклад на російську мову: РДАДА. – Ф. 124: Малоросійські справи. – Оп. 1. – 1669 р. – Спр. 10. – Арк. 17–27. Ставлену грамоту було привезено в Чигирин не пізніше кінця квітня – початку травня 1668 р., адже окружна грамота, якою новозатверджений київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський повідомляв свою паству про патріарше благословення, була датована 8 травня (правдоподібно, н. ст.): Акты ЗР. – Т. 5. – С. 116–118. З опублікованої К. О. Кочегаровим реляції анонімного автора про перебування Радкевича-Портянки при султанському дворі в Едірне в 1667 р., відомо, що у складі польського посольства був “бывший архидьякон отца митрополита Виницкого” – тобто обраного, але не вдостояного патріаршого благословення київського митрополита Антонія Винницького, суперника Нелюбовича-Тукальського. За повідомленням реляції, колишній архидьякон “приехал с послом к патриарху по благословение новому митрополиту”: *Кочегаров К. А.* Казацкое посольство М. Радкевича-Портянки... – С. 70. На відміну від Йосифа Нелюбовича-Тукальського, Антоній Винницький тоді мав королівський привілей на Київську митрополію: *Флоря Б. Н.* Йосиф (Нелюбович-Тукальський). – С. 641. Натомість через півроку патріарше благословення на Київську митрополію було надане прихильникові Дорошенка Нелюбовичу-Тукальському, що явно засвідчувало тогочасну антипольську позицію Східної церкви.

⁴⁹ Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 92; *Флоря Б. Н.* Йосиф (Нелюбович-Тукальський). – С. 642.

⁵⁰ *Флоря Б. Н.* Митрополит Йосиф (Тукальський)... – С. 129–143; *його ж.* Йосиф (Нелюбович-Тукальський). – С. 640–645. Амбіції та впливовість київського митрополита Йосифа засвідчено молдавським боярином і майбутнім перекладачем Посольського приказу Миколою Спафарієм, котрий приїхав до Москви з Едірне на початку червня 1671 р. і повідомив: “А Тукальской де ищет того, чтоб салтан приказал святейшим вселенским патриархом учинить его на Малой и на Червонной и на Черной Русях патриархом, а как он учнет того прилежно просить, и салтан де, конечно, велит его патриархом учинить” (*Арсеньев Ю.* Новые данные о службе Николая Спафария в России (1671–1708). – М., 1900. – С. 31–35. Порівн.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 399–400, 405). Можливо, такі плани київського митрополита були лише чутками, але походили вони від великого драгомана Порти Панайота Нікусіуса, який і надіслав ці новини до царського двору з Миколою Спафарієм.

Правобережний гетьман уміло скористався незадоволенням серед мешканців Лівобережжя поступовим обмеженням автономії Гетьманщини московською адміністрацією внаслідок Московських статей, підписаних у Москві в жовтні 1665 р. лівобережним гетьманом Іваном Брюховецьким (1663–1668)⁵¹, зокрема переписом населення, важкими податками та розміщенням московських гарнізонів у найважливіших містах⁵². Коли врешті-решт на початку 1668 р. в Лівобережній Україні вибухло повстання, Дорошенко із своїм військом перейшов на лівий берег Дніпра і почав встановлювати там свій контроль. Позбувшись Брюховецького, забитого прихильниками правобережного гетьмана⁵³, останній здійснив свою давню мрію об’єднати Козацьку державу під своєю владою і 8/18 червня на спільній козацькій раді його було обрано гетьманом обох боків Дніпра⁵⁴. Хоча його влада над Лівобережжям проіснувала лише до березня 1669 р.⁵⁵, це, як виглядає, надало йому право протягом певного часу звертатися до Порти від імені усієї козацької України, розраховуючи на встановлення відносин залежності, подібних до статусу османських васалів – придунайських князівств Валахії та Молдавії, але із значно більшою автономією.

Нагнаний своїми успіхами з початку 1668 р., в серпні того року Дорошенко відправив до Порти посольство у складі генерального писаря Луки Бускевича та уманського полковника Григорія Білогруда⁵⁶ з проектом договору – “договірними статтями”, на умовах яких гетьман і його старшина були готові перейти під владу султана⁵⁷. Проект договору передбачав широку політичну, правову й релігійну автономію Гетьманщини із правом обрання гетьмана Військом незалежно від Порти і гарантією довічного гетьманства

⁵¹ *Горобець В. М.* Брюховецький Іван Мартинович // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – С. 384–385; *Його ж.* Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. – К., 2017. – С. 163–185.

⁵² *Його ж.* Московські статті 1665 // Енциклопедія історії України. – К., 2010. – Т. 7. – С. 92; *Алмазов А. С.* Российские воеводы в Гетманщине во второй половине XVII века: степень изученности темы и нерешенные проблемы // Исторический вестник. – 2016. – Т. 16 (163). – С. 24–47; *Флоря Б. Н.* Начало открытой османской экспансии... – С. 83–84, 104, прим. 41.

⁵³ Про обставини вбивства Брюховецького див. нижче.

⁵⁴ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 163–165; *Окиншиевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.ст. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – [Вип. VI]. – С. 419.

⁵⁵ Дем’ян Многогрішний, якого Дорошенко перед поверненням до Чигирини залишив на Лівобережжі своїм наказним гетьманом, восени 1668 р. розпочав таємні переговори з Московією і присягнув на Євангелії на підданство царю. На козацькій раді в Новгороді-Сіверському 17/27 грудня він добився обрання себе лівобережним гетьманом. В березні 1669 р. генеральна рада в Глухові підтвердила його обрання. Перебував на посаді до березня 1672 р.: *Акты ЮЗР.* – Т. 7. – С. 105; *Мицик Ю. А., Горобець В. М., Хиженяк З. І.* Многогрішний (Ігнатівич) Дем’ян Гнатівич // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – С. 8–9.

⁵⁶ *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 212–213, 236.

⁵⁷ *Приказний російський переклад у 17 пунктах: Акты ЮЗР.* – СПб., 1875. – Т. 8. – С. 218–220. Італійський переклад в 16 пунктах: *Documente privitoare la istoria românilor / Cul. E. Hurmuzaki.* – Bucuresci, 1885. – Vol. 5. – Pt. 1. – P. 74–76. Щодо перекладів див.: *Крикун М.* Корсунська козацька рада... – С. 254–255.

для Дорошенка. Козацька держава мала об'єднати увесь православний “руський народ” від Києва до Перемишля та Самбора, до Вісли та Німана і до Севська та Путивля, де “всі є козаки”. Головним проявом залежності українських козаків від Порти мала бути їхня участь в османських воєнних кампаніях за наказом султана. У проєкті також висловлюється бажання бути “від усіх податей вільними” та сподівання, що ані султан, ані кримський хан не укладатимуть мирних договорів з московським царем і польсько-литовським королем без згоди гетьмана та усього Війська та що султанські листи Дорошенкові писатимуться “або по-руськи, або по-грецьки”, а послі, надіслані до гетьмана, володітимуть “руським діалектом”. Документ також висловлює надію, що кримські та османські армії, які прибуватимуть на допомогу гетьманові, будуть під його командуванням, що будь-які міста та землі, завойовані за допомогою цих армій, будуть приєднані до Козацької держави, і що з огляду на залежність гетьмана від Порти ці армії не будуть будувати мечеті, руйнувати церкви та захоплювати ясир на підвласній йому території.

Аналізуючи цей проєкт, Т. Григор'єва слушно вказала на аспекти, в яких плани Дорошенка не відповідали його реальним можливостям, як-от територіальні амбіції та сподівання зберегти населення Гетьманщини від ногайського, татарського чи турецького поневолення⁵⁸. До цього списку варто також додати перебільшене уявлення гетьмана про свій вплив на зовнішню політику Османської імперії та Кримського ханства. Як буде видно далі, Порта відхилила переважну більшість умов, представлених Дорошенком. А султанський лист до гетьмана, надісланий у відповідь на посольство Бускевича та Білогруда і датований реджебом 1079 р. гіджри (5 грудня 1668 р. – 3 січня 1669 р.), повідомляє тільки, що на його прохання султан пожалував Дорошенкові клейноди (“санжаки”, від тур. *sancaq*, “прапор”) – проте тоді вони надіслані не були; прийняв його в підданство (“холопство”, очевидно, переклад османських термінів *qulluq* [тур.] або *'ubūdiyyet* [араб.], які означають “рабство”) та послав йому “добрий золотний кафтан”⁵⁹. Подібно до іншої кореспонденції українських гетьманів, опублікованої Т. Григор'євою, цей лист зберігся лише в російському перекладі.

Козацька рада під Корсунем, яка відбулася 11–12 (21–22) березня 1669 р. і на якій були присутні султанські послі, підтримала курс Дорошенка на перехід у залежність від Османської імперії⁶⁰. Проте, як зауважують М. Крикун і Т. Григор'єва, рада не була репрезентативною⁶¹, а гетьман, аби забезпечити підтримку радою своєї проосманської орієнтації, маневрував термінологією залежності, вживаючи у своїх промовах на означення козацько-ос-

⁵⁸ *Grygoriëva T.* Ottoman Protection of Cossack Ukraine... – P. 247–251.

⁵⁹ *Григор'єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 468. В анонімному описі Корсунської ради, опублікованому М. Крикуном, цей подарунок постає як “кафтан й золотоголова фєрязь, підшита білою телятиною”: *Крикун М.* Корсунська козацька рада... – С. 265, 279.

⁶⁰ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – S. 25–26; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 258–259; Акты ЮЗР. – Т. 9. – Кол. 131; *Documente privitoare la istoria românilor.* – P. 77–79.

⁶¹ *Крикун М.* Корсунська козацька рада... – С. 260–262; *Григор'єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 463–464.

манських відносин, за непрямыми повідомленнями сучасників, замість слова “підданство” – “дружба” та “приятель”, а також, за припущенням М. Крикуна, “опіка” – “або ж якимось близьке до нього за значенням” слово⁶². Навіть у листі до великого візира Фазиля Агмеда-паші, датованому останнім днем ради та написаному, за визначенням М. Крикуна, “вишуканою українською канцелярською мовою”⁶³, правобережний гетьман, перефразовуючи тільки-но отриманий султанський лист, пише, що “цісар” його з усім Військом Запорозьким, “прийнявши в опіку, боронити постановив”⁶⁴. М. Крикун і В. Смолій та В. Степанков інтерпретують слово “опіка” в цьому контексті як “протекція”⁶⁵. Врешті, як зазначали численні сучасники та пізніші дослідники, на Корсунській раді гетьман, його старшина й козаки присяги султанові не вчинили⁶⁶.

Попри це, наприкінці літа Дорошенко дістав першу відому султанську грамоту (*берат/нішан*)⁶⁷, яка затвердила прийняття гетьмана та Війська Запорозького у підданство Порти. Цей документ зберігся в оригіналі з відірваним початком⁶⁸ і в канцелярській копії/чернетці⁶⁹. Він оголошує, що у відповідь на запропонування гетьманом своєї служби та рабської покірності (*hidmet ü 'ubüdiyyet*) і його прохання бути прийнятим під імперський захист (*zîr-i himāye-i husrevāne*), подібно до володарів Валахії та Молдавії, султан своїм власноручним рескриптом (*hıtt-i hümāyün*) визначає санджаком⁷⁰ території трьох підвласних гетьманові козацьких “народів” (*üç qavm-i qazağı*, “три козацькі народи”; *üç ülke*, “три країни”), себто запорозьких (Sarı Qamış, “жовтого очерету”), лівобережних (Barabaş, “барабашських”) і правобережних (Potçal, “поткальських”) козаків, затверджує Дорошенка його очільником (*hâkim, mutaşarrıf*) і забов’язує його разом із Військом до участі у військових кампаніях султана. Натомість вимоги фінансового характеру в документі відсутні. *Берат*, наданий у відповідності з рішеннями Корсунської ради і датований першою декадою місяця мугаррема 1080 р. гіджри (1–10 червня 1669 р.), було вручено Дорошкові найвірогідніше 15/25 серпня 1669 р. на козацькій раді

⁶² Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 268–269.

⁶³ Там само. – С. 278. Оригінал листа знаходиться в Бібліотеці Чарториських у Кракові (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie): Там само. – С. 257, 277, 282. Лист був вперше опублікований М. Крикуном у Додатку до першого видання його статті: Крикун М. Корсунська козацька рада... // Записки НТШ. – Львів, 1999. – Т. 238: Праці Історично-філософської секції. – С. 146–147.

⁶⁴ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 269, 281.

⁶⁵ Там само. – С. 280; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 197.

⁶⁶ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 268; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 197; Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 464.

⁶⁷ Див. прим. 8.

⁶⁸ РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 36.

⁶⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). – İbn'ül-Emin Hariciye 52. Див. також: Колодзєйчик Д. Tertium non datur? – С. 72–74; Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – Р. 142–143; Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 459–460. Див. також нижче.

⁷⁰ *sancaq* (дослівно “прапор”) – головна османська територіальна військово-адміністративна одиниця, на чолі якої стояв санджакбей (*sancaqbegi*, знаний також як *mutaşarrıf*, дослівно “володар”); санджаки групувались у більші провінції, які називалися бейлербейлік або еялет, кожному з яких очолював бейлербей.

під Уманню султанським посланцем *капиджи-баши*⁷¹ Алі-агою разом з інсигніями влади: булавою, бунчуком (“алемтуй”) і прапором (“санджак”)⁷². Але, подібно до Корсунської ради, на Уманській раді правобережний гетьман і Військо султанові не присягали⁷³. Тільки наприкінці 1670 р. Дорошенко із старшиною, втаємничено, у вузькому колі та в присутності чергового османського посольства, нарешті присягнули, за повідомленням, отриманим в Москві і записаним приказною російською мовою, “що їм усім у вічному підданстві бути у турського султана”⁷⁴. На думку В. Смолія та В. Степанкова, саме ця присяга остаточно підтвердила перехід гетьмана під владу султана⁷⁵.

Проте надання гетьманові султанських грамот-*бератів* і клейнодів, а також принесення ним і козацькою старшиною присяг на тому не припинилося. Восени 1671 р. великий коронний гетьман Ян Собеський, намагаючись відновити контроль на Правобережжі та замінити Дорошенка на Михайла Ханенка – кандидата Речі Посполитої, розпочав наступ на території, контрольовані правобережним гетьманом, спровокувавши таким чином польсько-турецьку війну 1672–1676 рр. На думку Д. Колодзейчика, який розвинув інтерпретацію турецького історика М. Кунта, Порта мала на меті не стільки захистити Дорошенка від подібних атак, скільки придбати стратегічний плацдарм у регіоні, аби зміцнити свій контроль не лише над Україною, а й Молдавією і Кримським ханством⁷⁶. На початку війни Дорошенко з козацьким військом і кримський хан Селім Герей I (1671–1678, 1684–1691, 1692–1699, 1702–1704) з татарським приєдналися до османської армії у Подільському воєводстві Польського королівства. 22 ребіюльахіра 1083 р. гіджри (17 серпня 1672 р.), ще перед облогою Кам’янця-Подільського, правобережний гетьман отримав аудієнцію у султана Мегмеда IV і дістав від нього ще одну булаву (*deppūs*) та коня в коштовній збруї⁷⁷. Після дев’ятиденного бомбардування, 27 серпня фортеця капітулювала⁷⁸, а османсько-татарсько-козацьке військо

⁷¹ *qarısı başı*, один із “головних воротарів” султанського палацу, яких зазвичай використовували для дипломатичних місій, а також для виконання певних завдань всередині імперії.

⁷² *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – S. 25–26; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 258–259; Акты ЮЗР. – Т. 9. – Кол. 43, 47; *Documente privitoare la istoria românilor.* – P. 77–79.

⁷³ *Григор’єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 465.

⁷⁴ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – К., 1930. – Ч. 2: Рада старшини. – С. 66.

⁷⁵ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 271–273.

⁷⁶ *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) / Ed. D. Kołodziejczyk.* – Pt. 1. – P. 4–6.

⁷⁷ Та’рїх-і Рāshid. – İstanbul, 1282/1865. – Cilt 1. – S. 276. *Deppūs* – альтернативна форма стандартних *toruz* (тур.) та *debbūs* (араб.). Хоча Мегмед Рашід не був свідком цієї аудієнції, як вакановіс (*vaq’a-nūvīs*, “описувач подій”), офіційний історіограф Порти в 1714–1723 рр., він вживав для своєї праці офіційні документи султанської канцелярії та архівні матеріали. Див.: *Biltekin H.* Vak’a-nūvis Mehmed Rāshid Efendi, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği // *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = Journal of International Social Research.* – 2010. – Cilt 3. – Sa. 11. – S. 164–165; *Woodhead C.* Rāshid // *Encyclopaedia of Islam.* – 2nd ed. – Leiden, 1995. – Vol. 8. – P. 441; *її ж.* Waq’a-Nūwīs // *Ibidem.* – Leiden, 2002. – Vol. 11. – P. 57.

⁷⁸ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 420; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 405.

рушило далі, опановуючи інші міста Поділля, наприкінці вересня дісталосся до Львова і взяло місто в облогу⁷⁹. Кампанія 1672 р. завершилася підписанням Буцацького мирного договору 18 жовтня, за яким Річ Посполита поступилася Османській імперії Подільським воєводством і південною частиною Правобережжя (тобто, Брацлавщиною та південною Київщиною). Воєводство було інкорпороване в османську військово-адміністративну структуру як Кам’янецький еялет (*eyālet-i Qamanîçe*), південне Правобережжя визнано автономною територією козацького гетьмана під владою Порти, а польські залоги у фортецях на підконтрольній козакам території забов’язані були їх покинути⁸⁰.

Після укладення договору, що, безумовно, знаменував наступний етап у відносинах Дорошенка з Портою, йому було надіслано *берат*, датований середньою декадою реджеба 1083 р. гіджри (2–11 листопада 1672 р.). Цей документ підтверджував владу гетьмана над підвласними йому територіями і забов’язував населення виконувати його розпорядження. Досі не опублікований османомовний текст *берата* зберігся у формі чернетки/копії в геттінгенському рукописі (див. нижче), чеський переклад якої було здійснено Я. Рипкою⁸¹. Очевидно, відповіддю на цей *берат* мала бути чергова присяга, адже за неофіційним повідомленням, отриманим у Москві, “протягом третього тижня” по Різдві, у січні 1673 р., Дорошенко разом з усіма полковниками та козацькою старшиною в присутності султанських і ханських послів “турському султанові хрест цілували, що вони будуть у нього у вічному підданстві” – “а приводив їх до хреста” київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський⁸². Незабаром гетьманові було надано ще один *берат/нішан*, датований першою декадою шевваля 1083 р. гіджри (20–29 січня 1673 р.), османомовний текст якого так само зберігся в геттінгенському копіярії і був опублікований у скорочених перекладах: чеському Я. Рипки та українському Д. Дорошенка⁸³. На прохання гетьмана султан цим *бератом* забороняв насильство над церквами в українському “вілаєті” (*vilāyet*, тут, правдоподібно, “країна”) під своєю владою⁸⁴, залишаючи їх під контролем Дорошенка,

⁷⁹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 423–428; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 411–416.

⁸⁰ *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – Р. 147–148, 494–495 (латинський текст договору), 496–498 (османський текст), 498–500 (англійський переклад), 501–508 (султанський *агдаме*, наданий на підтвердження договору), 508–514 (англійський переклад *агдаме*), див. особливо 495, 498, 500, 503–504, 510; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 415–423.

⁸¹ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – Р. 39–40 (чеський переклад: с. 40). Зміст *берата* коротко переказано у вид.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 436. Існує також дещо неточний приказний російський переклад, зроблений із втраченого оригіналу: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 759–760. – № 6.

⁸² Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – Кол. 152–153; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 445.

⁸³ Переклад чеською мовою: *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – Р. 42–43; український переклад: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 443; дещо неточний приказний російський переклад втраченого оригіналу: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 760–761. – № 7.

⁸⁴ Тут протиріччя між двома перекладами: “під моєю владою” (*Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 443); “під його владою” (*v jeho mosi: Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – Р. 42). Правильним є, безумовно, перший варіант.

включно із церквами у фортеці Могилеві (на Дністрі) з паланкою, дарованих султаном Дорошенкові до кінця його гетьманства. Проте у березні 1673 р. сейм Речі Посполитої відмовився ратифікувати Бучацький договір і наприкінці літа військові дії відновилися⁸⁵.

Лівобережний гетьман Самойлович (1672–1687)⁸⁶, за підтримки білгородського воєводи Ромодановського, плекав надію підкорити собі Правобережжя і, таким чином, позбутися Дорошенка. У січні – березні 1674 р. їм вдалося тимчасово опанувати майже ціле Правобережжя, але захопити правобережного гетьмана їм не вдалося. Під час перебування промосковського гетьмана на Правобережжі численні козаки та цивільне населення переходили на його бік. Після повернення військ Ромодановського та Самойловича на лівий бік Дніпра, 17/27 березня в м. Переяславі відбулася козацька рада за участю представників десяти правобережних козацьких полків, на якій Самойловича було обрано гетьманом і на Правобережжі. Це надавало йому право називатися гетьманом обох боків Дніпра. Проте без зречення Дорошенком гетьманства на Правобережжі формально встановилося двоєвладдя⁸⁷.

Московсько-козацькі війська повернулися на Правобережну Україну влітку 1674 р. та 2 серпня обложили Дорошенка в його укріпленій столиці Чигирині. Але її здобути їм не вдалося: у липні османська армія на чолі з Мегмедом IV разом з татарською армією на чолі з Селімом Гереем I вступила в Україну у відповідь на поразку під Хотиним у листопаді попереднього року, заподіяну польсько-литовською армією під командуванням Яна Собеського. Довідавшись про ситуацію Дорошенка, султан надіслав хана з татарами для визволення правобережного гетьмана⁸⁸. У міжчасі, 19 серпня, султан здобув Ладижин після триденної облоги⁸⁹ та послав *каймака* Кара Мустафу-пашу до Умані, яку той захопив 4 вересня після десятиденної облоги⁹⁰. Оскільки, підтримавши лівобережних козаків і московитів, мешканці обох міст, “зрадивши” Дорошенка, одночасно зрадили його османського суверена, їх усіх було вбито як “бунтівників” або поневолено, відповідно до того, як часами інтерпретувалися приписи ісламського права.

Перед відходом османської армії з Правобережної України, правдоподібно 13 джумадельахіре 1085 р. гіджри (14 вересня 1674 р.), на лівому березі Південного Буга навпроти Ладижина Дорошенко отримав прощальну

⁸⁵ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 439–441, 463–464, 476–483.

⁸⁶ Обраний гетьманом Лівобережної України після усунення попередника, Дем’яна Многогрішного. Подібно до свого суперника, гетьмана Петра Дорошенка, прагнув воз’єднати Лівобережну та Правобережну Україну під своєю владою. В березні 1674 р., після зимової кампанії на Правобережжі, на Генеральній раді в Переяславі Самойловича було обрано гетьманом обох боків Дніпра, хоча протягом його гетьманства Правобережжя майже цілком було поділено між Османською імперією та Коронаю Королівства Польського: Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687). – М., 2012. – С. 44–53, 121–122, 135–167 *passim*.

⁸⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 486–497; Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 121–122.

⁸⁸ Крикун М. Турецький похід на Правобережну Україну... – С. 351–364, 376–377.

⁸⁹ Там само. – С. 365–376.

⁹⁰ Там само. – С. 377–385.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

аудієнцію у Мегмеда IV (яка виявилася для гетьмана останньою) і дістав від нього криту оксамитом соболину шапку та почесний кафтан, а також золоту булаву (*altun deppūs*) та коня з коштовною уздечкою – “відповідно до давнього [світського/султанського] закону” (*qānīn-i qadīm üzere*)⁹¹.

“Архів Дорошенка” в Москві: його походження

На той час, внаслідок воєнних поразок, втрати популярності та підтримки серед козаків і цивільних мешканців Правобережжя (великою мірою через карні дії османських і кримських військ під час придушення повстання проти Дорошенка в 1674 р., згадані вище) позиція Дорошенка слабшала і він був змушений розпочати переговори про перехід під владу московського царя. Сподіваючись залишитися на гетьманстві та не бажаючи їхати на Лівобережжя присягати в присутності промосковського гетьмана Івана Самойловича і головного представника царя в регіоні, боярина та білгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського⁹², зокрема через побоювання за своє життя з огляду на загибель Брюховецького під час конфлікту між ним і Дорошенком за гетьманство Лівобережної України, правобережний гетьман запросив до Чигириня прихильного йому запорозького кошового отамана Івана Сірка⁹³. Останній прибув разом з донським отаманом Фролом Мінаєвим; кожен з них мав з собою чимало своїх козаків⁹⁴. 10 жовтня 1675 р. (ймовірно, ст. ст.) Дорошенко разом з усією своєю старшиною, рядовими козаками, які тоді були при ньому, та мешканцями Чигириня склав на Євангелії присягу на “вічне підданство” цареві в присутності чигиринського духівництва, Сірка, Мінаєва та їхніх козаків⁹⁵. Після присяги правобережний гетьман передав Сіркові “всі клейноти військові”, надані московським царем попереднім гетьманам, включно з булавою та прапором, а решту клейнодів (звичайно, включно із султанськими) та гетьманство Сірко залишив Дорошенкові “до указу великого государя”⁹⁶. У грудні правобережний гетьман відрядив до Москви посланців

⁹¹ Та’гї-і Rāşid. – Cilt 1. – S. 319.

⁹² *Горбонець В. М.* Ромодановський Григорій Григорович // Енциклопедія історії України. – К., 2012. – Т. 9. – С. 291–292.

⁹³ Про його життя і діяльність див.: *Мицик Ю.* Іван Сірко. – К., 2010.

⁹⁴ За одним повідомленням – близько 1750 осіб загалом: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 374.

⁹⁵ Там само. – Кол. 273–277, 373–374; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 572–577.

⁹⁶ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 374. “Продовження історії великих візирів” паризького правника Франсуа Шассполя твердить, що під час переговорів з Сірком Дорошенко розтоптав якийсь “договір” із султаном (*le traité qu’il avoit fait avec le Grand Seigneur*), а також “заповіт грецького митрополита” (*le testament du Metropolitan Grec*), який закликав гетьмана залишатися вірним султанові: *Chassepol F. de.* Continuation de l’histoire du grand vizir Acmet Coprogli Pacha, et du Grand Seigneur Mahomet IV à present regnant... – Paris, 1679. – Т. 3. – Р. 260; *Луняк Є.* Діяльність Петра Дорошенка у віддзеркаленні французьких сучасників // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. – С. 246. Зрозуміло, тут мається на увазі київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський, який помер незадовго перед тим († 26.07.1675 ст. ст.). Обидва розтопані документи були вручені Сіркові разом із т. зв. “генеральською” булавою (“son baston de General”), для передачі московитам – на що Сірко не згодився. Одночасно Дорошенко, із запевненням, що “передає себе під протекцію московитів”, відіслав Ромодановському свою османську

на чолі зі своїм тестем Павлом Яненко-Хмельницьким⁹⁷, які прибули туди 12/22 січня 1676 р. і привезли бунчук і два прапори (“2 знамен тафтяних”), надіслані Дорошенку Мегмедом IV, а також письмові та усні проханнями до царя пробачити правобережному гетьманові його провини, прийняти його з підлеглими “у вічне підданство як вірного підданого” та дозволити йому залишитися на гетьманстві. Дорошенко також повідомив, що наразі затримав булаву, вручену йому султаном під Кам’янцем-Подільським у 1672 р., і обіцяв особисто привезти її цареві, якщо той викличе його до Москви⁹⁸.

Разом з Яненком-Хмельницьким у січні 1676 р. до Москви приїхали також посланці запорозького кошового отамана Сірка та привезли від нього лист із повідомленням про присягу Дорошенка, складену в Чигирині минулої осені⁹⁹. Проте московський уряд царя Олексія Михайловича (1645–1676) не визнав присягу правобережного гетьмана на вірність цареві, складену в присутності Сірка та Мінаєва, позаяк її було вчинено без “указу великого государя, його царської величності”, та наполягав, аби Дорошенко прибув на лівий берег Дніпра і присягнув у присутності Ромодановського, його воєвод і Самойловича¹⁰⁰. Зі свого боку, Самойлович, який ще до обрання гетьманом обох боків Дніпра у березні 1674 р. допускав можливість призначення царем на цю посаду Дорошенка¹⁰¹, продовжував інтригувати за зміщення того з гетьманства¹⁰². Намагаючись зміцнити підозру царського уряду щодо правобережного гетьмана, у березні 1676 р. Самойлович прислав до московського Малоросійського приказу з царським стольником Михайлом Деримонтовим (Деремантовим) свою частину вибірки кореспонденції Дорошенка, яку той з власної ініціативи нещодавно передав йому та Ромодановському, правдоподібно, на доказ серйозності своїх намірів перейти на бік царя. Проте Самойлович використав ці листи для компрометації правобережного гетьмана, нагадуючи Москві, що той надалі підтримував контакти з Османською імперією, адже серед отриманих від правобережного гетьмана матеріалів були

булаву, яку Ф. Шассполь називає “маршальською і гетьманською” (“le baston de Marechal et de Commandant, que le Grand Seigneur luy avoit donné”): *Chassepol F. de. Continuation de l’histoire du grand vizir Acmet Coprogli Pacha...* – Р. 260–261. При написанні “Продовження історії великих візирів” Ф. Шассполь користувався приватною бібліотекою свого патрона, Жана-Батиста Кольбера, одного з головних міністрів короля Людовіка XIV: *Do Paço D. François de Chassepol // Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History.* – Leiden; Boston, 2017. – Vol. 9: Western and Southern Europe (1600–1700) / Ed. D. Thomas, J. Chesworth et al. – Р. 557. Наразі невідомо, які саме матеріали Ф. Шассполь використав для опису згаданих подій (за припущенням Є. Луняка – “повідомлення місцевої преси”: *Луняк Є. Діяльність Петра Дорошенка...* – С. 244). Але тому, що його опис частково підтверджується нашими джерелами, ми припускаємо, що серед доступних йому в Парижі матеріалів могли бути свідчення очевидців цих подій.

⁹⁷ *Мицик Ю. А. Яненко-Хмельницький Павло Іванович // Енциклопедія історії України.* – К., 2013. – Т. 10. – С. 743.

⁹⁸ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 430–431; *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.* – С. 586–590.

⁹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 445.

¹⁰⁰ Там само. – Кол. 449–450; *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.* – С. 586–589.

¹⁰¹ Там само. – С. 448–449, 452.

¹⁰² Див., напр.: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 280–282, 312–314, 320, 580–587, 589, 602–604.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

“списки з листів від Ібраїм паші... до Дорошенка” – Ібрагім-паша був тоді очільником османського війська на дунайському пограниччі¹⁰³. Недатований автентичний лист Ібрагіма-паші до правобережного гетьмана, написаний у Бабадазі¹⁰⁴, зберігся між османськими документами РДАДА у фонді “Зносили Росії з Туреччиною” (Ф. 89. – Оп. 2. – № 47. – Арк. 1). Приказна помітка на ньому засвідчує, що він був привезений 14 березня ст. ст. 1676 р. “отъютантом” полків “рейтарського строю” Федотом Горяїновим (котрий служив при Ромоданському¹⁰⁵), а “послав з ним, Федотом, цей лист Дорошенко” (арк. 2 зв.). Серед документів, переданих Дорошенком Самойловичеві та Ромодановському на початку 1676 р., лист Ібрагіма-паші – єдиний, що зберігся в оригіналі¹⁰⁶. Так почалося розпорошення клейнодів і матеріалів гетьманської канцелярії Дорошенка.

Після здачі Чигирини військам Самойловича та Ромодановського, Дорошенко переправився через Дніпро у супроводі своєї старшини та мешканців Чигирини і навколишніх міст, 2000 осіб загалом, і 19/29 вересня 1676 р. у присутності Ромодановського, підпорядкованих йому воєвод і Самойловича зрезигнував з гетьманства, передавши Ромодановському свої “військові клейноти”, включно з бунчуком, булавою та прапором (“знаменом”), які той одразу віддав Самойловичеві. Слідом за цим вже колишній правобережний гетьман разом з усіма людьми, що його супроводжували, присягнув на “вічне та вічне підданство” новому цареві, Федору Олексійовичу (1676–

¹⁰³ Там само. – Кол. 580–587.

¹⁰⁴ Бабадаг, первісно Бабадаги (Babadagi, “гора [святого] отця”) – місто в Добруджі, за османських часів належало до еялету Озі. В XVII ст. перетворилося на місце збору османських армій для кампаній на північ від Дунаю, а під час воєн в регіоні там розтшовувалися зимові квартири великого візира або іншого очільника османських військ. Див.: Lewis B. Babadaghi // Encyclopaedia of Islam. – 2nd ed. – Vol. 1. – P. 842–843.

¹⁰⁵ Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича. – С. 124.

¹⁰⁶ Ще раніше в Москві отримали виконані при султанському дворі латинські переклади трьох османських листів до Дорошенка, привезені туди, як засвідчує приказна помітка на одному з перекладів, гінцем Самойловича, військовим товаришем Дзюбою (правдоподібно, Григорієм), 9 жовтня 1675 р. ст. ст.: РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 46. – Арк. 1–6. Особисте ім’я Дзюби встановлено за: *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 322. Проте ці переклади навряд чи походили з канцелярії правобережного гетьмана. Радше вони могли потрапити до Самойловича шляхом перехоплення надісланої Дорошенку кореспонденції. 11 вересня 1675 р. ст. ст. Самойлович повідомляв Москву, що на зворотньому шляху з Едірне до нього приїхав посланець Дорошенка до султана, канцелярист Василь Кочубей, котрий пояснив свій перехід на бік лівобережного гетьмана тим, що його челядник вкрав у нього деякі документи, серед яких були “везиревы листы и иных начальнойших особ турских”, і навіть “листы, писанные к Дорошенку от салтана”. Внаслідок цього він не міг повернутися до правобережного гетьмана: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 233, 246–247. Самойлович надіслав “роспросные речи” Кочубея до Малоросійського приказу з військовим канцеляристом Іваном Скоропадським, котрий приїхав до Москви 21 вересня ст. ст.: Там само. – Кол. 233–237, 244, 246. Проте невдовзі після його приїзду, 9 жовтня ст. ст., до Москви прибув, як згадано на початку цієї примітки, гінець Самойловича Дзюба з латинськими перекладами трьох османських листів до правобережного гетьмана. Не виключено, що переклади були серед документів, вкрадених у Кочубея його челядником, які агентам Самойловича вдалося розшукати. Проте шлях цих перекладів з Порти до Самойловича потребує додаткового розслідування.

1682)¹⁰⁷. Після присяги Дорошенко окремо віддав Ромодановському та Самойловичеві “2 булави турського султана¹⁰⁸, йому і військові надані, та 2 [султанські] привілеї: один, що належить йому самому, а другий – військові”¹⁰⁹. Ці султанські булави та грамоти-“привілеї” (тобто, *берати/нішани*) були негайно відіслані до Москви з двома гінцями – ротмістром Василем Братцевим від князя Ромодановського та охочекомонним полковником Ільєю (Ільяшем) Новицьким від гетьмана Самойловича – і отримані у царській столиці 12/22 жовтня 1676 р.¹¹⁰

Проте в описі процесії вулицями Москви з нагоди капітуляції Дорошенка (див. далі) згадано п’ять султанських грамот, привезених, як виглядає, цими двома гінцями¹¹¹. Правдоподібно, три додаткові грамоти походили з гетьманської канцелярії Дорошенка, адже по зреченні з гетьманства він передав Самойловичеві архів Генеральної військової канцелярії, що складався з матеріалів усіх гетьманів, які мали столицю в Чигирині, починаючи з Богдана Хмельницького. Як ми встановили, вибрані з канцелярії Дорошенка документи Самойлович надсилав до Москви поступово¹¹². В березні 1677 р. за наповнянням московського уряду колишній правобережний гетьман був також змушений вирушити до царської столиці¹¹³. Але, як вже було згадано, ще в січні і жовтні попереднього, 1676 р., туди були привезені його османські інсигнії влади. Під час процесії, влаштованої в Москві 17/27 жовтня 1676 р. для відзначення капітуляції колишнього султанського підлеглого, разом із пожалуваними Дорошенкові Мегмедом IV бунчуком, двома прапорами (“санджаками тафтяними”) та двома булавами несли також п’ять султанських грамот-“привілеїв” на підтвердження гетьманства, підданства та права володіння

¹⁰⁷ Там само. – Кол. 730; *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). – Харків, 1930. – С. 325; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 604.

¹⁰⁸ До зникнення однієї з трьох булав, наданих Дорошенкові султаном (див. вище), привернув увагу М. Крикун: *Крикун М.* Доля гетьманських інсигній (клеїнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі в 1665 році // *Записки НТШ.* – Львів, 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 157. Обставини зникнення булави та її подальша доля наразі не відомі – хоча можна припустити, що вона могла потрапити до рук Сірка або Самойловича серед “військових клейнотів”, переданих їм Дорошенком (див. вище).

¹⁰⁹ Це інтригуюче повідомлення походить з листа Самойловича. Вірогідно, він дістав цю інформацію від Дорошенка. Опис султанських булав і грамот створює враження, що в переговорах про підданство Порта вважала гетьмана та Військо Запорозьке окремими суб’єктами і надавала кожному з них булаву та *берат*. Подібна практика не засвідчена в інших джерелах, тож правдоподібно це результат непорозуміння або помилки.

¹¹⁰ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – 1676–1677 рр. – Спр. 127. – Арк. 43, 58–59; Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 742–745, 750–752.

¹¹¹ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 762.

¹¹² *Абашина Л.* До історії виникнення та діяльності Генеральної військової канцелярії в Чигирині 1648–1676 рр. // *Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 2013. – Вип. 22. – Ч. 2. – С. 8–11; Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (ЦДІАК).* – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 1. – Т. 1. – С. [XI]; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 607.

¹¹³ *Таурова-Яковлева Т.* Отправка бывшего гетмана Петра Дорошенко в Москву // *Тетра Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану д. іст. н., проф. Валерія Степанкова / Ред. В. А. Смолій.* – К., 2007. – С. 223–232.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

містом Могилевим (Подільським) з паланкою. По закінченні процесії ці грамоти були вивішені для загального огляду на перилах будівлі Посольського приказу¹¹⁴.

Опісля ці султанські “привілеї” було передано до Малоросійського приказу, куди невдовзі потрапили також і інші османські документи з канцелярії колишнього гетьмана¹¹⁵. Там їх було перекладено або ж щонайменше стисло переказано приказною російською мовою: кореспонденція Дорошенка із закордонними правителями аж ніяк не втратила своєї актуальності, отже московська влада трактувала її з належною увагою¹¹⁶. Пізніше документи Малоросійського приказу надійшли до фондів Московського архіву Колегії закордонних справ (нині у РДАДА). Внаслідок їхнього упорядкування М. М. Бантишем-Каменським та його співробітниками наприкінці XVIII – на початку XIX ст. більшість османомовних листів-оригіналів з канцелярії Дорошенка були приєднані до інших автентичних османомовних документів, вилучених з-поміж матеріалів архіву Колегії, і опинилися в окремому фонді (Ф. 89. – Оп. 2). Їхній стислий опис було включено до рукописного реєстру, складеного у 1805 р.¹¹⁷. У цьому реєстрі занотовано декілька османомовних документів, адресованих Дорошенкові, серед них – дві султанські грамоти (№ 36 і 43) та один лист (№ 42)¹¹⁸. Ці грамоти були серед османських “привілеїв”, пронесених московськими вулицями з нагоди капітуляції гетьмана¹¹⁹.

“Архів Дорошенка” в Москві: його дослідження

Османомовні листи з гетьманської канцелярії Дорошенка ще у 20-х роках XX ст. привернули увагу відомого українського історика-сходознавця

¹¹⁴ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 761–767; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 606–607. По закінченні процесії клейноди були передані до Оружейної палати: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 766–768. Як виглядає, вони не зберіглися. Одну булаву, “с напоями золотыми” (тобто з золотими декоративними накладками) і 13-ма смарагдами, було пізніше видано князю В. В. Голіцину: її опис в документах, що засвідчили цю передачу, майже дослівно повторює опис, зроблений в жовтні 1676 р. За підрахунками майстрів Золотої палати булава коштувала поважну суму – 132 рублі: РДАДА. – Ф. 396: Архів Московської Оружейної палати. – Оп. 1. – Спр. 18983. – Арк. 3. Автори дякують С. П. Орленку за повідомлення про цей документ.

¹¹⁵ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 766. Див. також: *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 607.

¹¹⁶ Чотири з цих грамот-“привілеїв” були перекладені приказною російською мовою ще до процесії: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 766. Переклади див.: Там само. – Кол. 755–761.

¹¹⁷ *Бантыш-Каменский Н. Н.* Реєстр грамотам турецких султанов и визирей. [Ф.] 89. – [Оп.] 2. – [М., 1805]. Рукопись.

¹¹⁸ РДАДА. – Ф. 89: Відносини Росії з Туреччиною. – Оп. 2. – № 36: “Жалованная грамота турецкаго султана Магомета IV украинскому гетману Петру Дорошенку, уверительная о принятии его в покровительство Порты и подтверждающая управление его над тремя народами (начала нет)”, 1669 р.; № 42. – Арк. 1: “Лист турецкаго султана Магомета IV к малороссийскому гетману Дорошенку”, 1669 р.; № 43. – Арк. 1: “Жалованная турецкаго султана Магомета IV грамота, данная малороссийскому гетману Петру Дорошенку на город Могилев (под Днестром) с принадлежащею ему поланкою”, 1670 р.

¹¹⁹ Див. імовірний опис грамоти № 36: РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – 1676–1677 рр. – Спр. 127. – Арк. 67; і приказний російський переклад грамоти № 43: Там само. – Арк. 72–73 (Вид.: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 760–761. – № 7).

В. Дубровського¹²⁰, який намагався замовити з них світлини, але, як виглядає, через арешт не зміг закінчити розпочате в Москві дослідження¹²¹. З того часу вивчення оригіналів османомовних документів “архіву Дорошенка” дещо посунулося, хоча тільки опосередковано, насамперед завдяки вивченню їхніх копій або перекладів. У 1933 р. Д. Дорошенко та Я. Рипка опублікували чеський переклад втраченого *берата* 1083/1672 р.¹²², а також скорочені переклади листа великого візира Фазиля Агмеда-паші від квітня – травня 1666 р.¹²³, та *берата* з 1083/1673 р., оригінал якого зберігся в РДАДА (Ф. 89. – Оп. 1. – № 43)¹²⁴, за т. зв. “Геттінгенським кодексом”. Останній містить копії та чернетки османських (переважно султанських) грамот і листів, надісланих іноземним правителям протягом 1054–1087 рр. гіджри (1644/5–1676/7)¹²⁵.

¹²⁰ Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 181–182, прим. 61 (= Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2011. – С. 84–85, прим. 61).

¹²¹ Федорук Я. О. Загублена стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)” // Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ). – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 591. В. Дубровський встиг закінчити тільки дослідження листа великого візира Амджазаде Гусейна-паші гетьману Івану Мазепі (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 77). Текст статті був підготовлений до друку О. І. Галенком: Дубровський В. Посольство гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699–1700 рр. // Східний світ. – 1997. – № 1–2. – С. 195–205 [= Дубровський В. Посольство гетьмана Івана Мазепи... // Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – С. 395–406]. Можливо, вчений таки одержав світлини, адже до підготованої ним публікації до збірника “Україна та Схід” (1934, т. 1), який так і не було видано, додано три фотостатичні відтворення з документа (лист до Мазепи, записи на звороті та записи на обкладинці справи): Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. X. – № 14634: Україна та Схід. Збірник статей (стаття В. Дубровського). – Арк. 20–22. Можливо, решта світлин загинули разом із архівом В. Дубровського при його арешті. Репродукцію фотостатичного відтворення листа Амджазаде Гусейна-паші до Мазепи, підготовленого В. Дубровським для ілюстрації своєї неопублікованої статті, вміщено у вид.: Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (Друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К., 2016. – С. 577.

¹²² Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko... – S. 40. Цей *берат* зберігся в Москві лише у приказному російському перекладі: РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – 1676–1677 рр. – Спр. 127. – Арк. 70–71 (Вид.: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 759–760. – № 6).

¹²³ Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko... – S. 9–10.

¹²⁴ Ibidem. – S. 42–43. Приказний російський переклад: РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – 1676–1677 рр. – Спр. 127. – Арк. 72–73 (Вид.: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 760–761. – № 7).

¹²⁵ Pertsch W. Turc. 29 (orient. 156) // Die Handschriften in Göttingen / Hrsg. W. Meyer. – Berlin, 1894. – Bd. 3: Universitätsbibliothek. Nachlässe von Gelehrten, Orientalische Handschriften. Handschriften im Besitz von Instituten und Behörden. – S. 484–485. Нині бібліотека Геттінгенського університету входить до складу Нижньосаксонської земельної та університетської бібліотеки в Геттінгені (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen або SUB Göttingen) (<https://www.sub.uni-goettingen.de/sub-aktuell/>). На той час Я. Рипка був вже добре обізнаний з матеріалами кодексу, адже він використав деякі з них для серії статей про листування Порти з Богданом Хмельницьким: Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi / Uspoř. M. Weingart, J. Dobiáš, M. Paulová. – Praha, 1928. – S. 346–350, резюме: Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki. – S. 482–498; *idem*. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckyj // Archiv Orientální. – 1930. – Vol. 2. – S. 262–283; *idem*. Další příspěvek ke

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

У своїй біографії гетьмана, закінченій 1939 р., Д. Дорошенко переклав українською скорочені чеські переклади листа великого візира та *берата* 1083/1673 р.¹²⁶.

Найбільший інтерес істориків та османістів викликав згаданий вище *берат*, датований початком червня й отриманий гетьманом наприкінці серпня 1669 р., яким султан затвердив прийняття Дорошенка та Війська Запорозького у підданство Порти¹²⁷. Оригінал цього *берата*, написаний через рядок золотом, в якому, на жаль, відірваний початок, зберігається у РДАДА (Ф. 89. – Оп. 2. – № 36), а майже ідентична копія або чернетка, зроблена в султанській канцелярії, знаходиться в *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (ВОА) в Стамбулі (*İbn'ül-Emin Hariciye* 52)¹²⁸. Переклад фрагментів оригіналу та канцелярської копії англійською мовою був нещодавно виконаний В. Остапчуком¹²⁹, який нині готує наукове видання й дослідження неповного оригіналу та канцелярської копії *берата*. У 2018 р. О. Середя здійснив видання канцелярської копії із професійно зробленою транскрипцією, майже точним українським перекладом і чудовим факсиміле у формі кольорової світлини¹³⁰. Попередньо, у 2001–2016 рр., Ф. Туранли видав канцелярську копію тричі в серії досить проблематичних своїх публікацій¹³¹. Найбільшою хибобою його видань є помилкове відчитання року *берата*. На опублікованому дослідником факсиміле ясно видно рік написання султанського рескрипту (в рядку 21: *sene-i semānīn ve elf*) і канцелярської копії (в *datatio*, рядок 35: *fī ... sene-i semānīn ve elf*), тобто “року 1080-го” гіджри (1669 р.)¹³². Ф. Туранли помилково прочитав

korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního muzea / Red. J. Bidlo, C. Purkyně. – 1931. – R. 105. – S. 209–231.

¹²⁶ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 79–80, 443; див. також с. 17.

¹²⁷ Напр.: *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? – С. 72–74; *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – Р. 142–143; *Григор'єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 459–460. *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – S. 26–27 і *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 260–261 подають чеський і український переклади, зроблені з приказного російського перекладу, здійсненого, як виглядає, з іншого, більш детального султанського листа. Російський переклад опубліковано, див.: *Акты ЮЗР.* – Т. 9. – С. 173–174. – № 5.

¹²⁸ У заголовку копії документа його названо *нишаном* (*nişān-i şerīf oldur ki*, “це є благородний *нишан*, який...”).

¹²⁹ *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – Р. 142. Про підготовку Л. Гайдою видання канцелярської копії *берата* та її перекладу англійською мовою див.: *Прицак О.* Ще раз про союз Б. Хмельницького з Туреччиною // УАЩ. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 187, прим. 57.

¹³⁰ *Середя О.* Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст. = XVII.–XVIII. *Yüzyıl Belgelerinde Osmanlı-Ukrayna Diplomasisi.* – К.; Стамбул, 2018. – С. 39–44, комент. с. 12, 23.

¹³¹ До перших двох з цих трьох видань додані майже ідентичні транскрипції латиницею та спрощений український переклад, з численними хибами у відчитанні та інтерпретації. До двох останніх долучено факсиміле. Див.: *Туранли Ф. І.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // УАЩ. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 334–340; *Його ж.* Тюркські джерела до історії України. – К., 2010. – С. 224–229 (факсиміле, с. 226); *Його ж.* Козацька доба історії України... – С. 305, 313–316, 574 (факсиміле).

¹³² *Його ж.* Козацька доба історії України... – С. 574. Факсиміле цієї копії, вміщене у вид.: *Його ж.* Тюркські джерела до історії України. – С. 226, на жаль, майже нечитабельне.

слово *sene*, “рік” (سنه), як *sitte* (سنه), “шість”, і в усіх трьох публікаціях подав рік цього документа як 1086/1675¹³³. Таким чином, дослідник знехтував установленим правилом османської дипломатики, за яким датування такого типу мусить включати слово *sene* перед “номером” року як невідмінний компонент. Також не виглядає, що Ф. Туранли був обізнаний з попередніми дослідженнями османістів та істориків, які завжди подають 1080/1669 р. як рік написання цього документа¹³⁴. В іншому випадку він мусив би полемізувати з ними та відстоювати свою інтерпретацію дати, але цього не було зроблено¹³⁵.

Важливим кроком у вивченні листування Дорошенка з Портою та Кримським ханством, що опинилося в Москві, стала публікація Т. Григор’євою приказних російських перекладів одинадцяти втрачених листів за період між літом 1667 р. та початком 1672 р., які походять з листування між гетьманами Дорошенком і Брюховецьким, з одного боку, та султаном, кримським ханом і високими османськими урядовцями, з іншого¹³⁶. На виявлення та публікацію Т. Григор’євою цих матеріалів, які зберігаються в РДАДА (Ф. 124. – Оп. 1. – 1670 р. – Спр. 25), ми вже посилалися. Аналізуючи дану вибірку кореспонденції в контексті інших першоджерел та літератури, дослідниця доходить висновку, що внаслідок “різниці у правових культурах Османської імперії та козацької України” Порта вважала правобережного гетьмана своїм підданим щонайменше з липня 1667 р., коли у відповідь на посольство Радкевича-Портянки Мегмед IV надіслав Дорошенкові лист, у якому згадано підданство останнього відповідно до султанської “жалуваної грамоти”, наданої гетьманові раніше (ймовірно, у квітні-травні 1666 р. – див. вище).

¹³³ *Його ж.* Османський документ... – С. 334–336, 338–339; *його ж.* Тюркські джерела до історії України. – С. 227, 229; *його ж.* Козацька доба історії України... – С. 305, 314, 342, 574. Треба визнати, що і в рядку 21, і в *datatio* канцелярської копії крапка над арабграфічною літерою *nin* в слові *sene* написана недбало: вона дійсно подібна до двох крапок, які злилися разом. Власне, такі видовжені крапки зустрічаються також деінде в документі – це особливо добре видно на його кольоровій світлинці, опублікованій О. Середю, і Ф. Туранли мусив би це помітити. Отже, обидва слова *sene* (سنه), якби вони стояли окремо, є візуально подібні до слова *sitte* (سنه), але у складі усталеної формули датування османських актових документів це слово може бути лише *sene*. Дослідник також посилається на дату в каліграфічно і чітко написаному неповному оригіналі *берата* з колекції РДАДА (Ф. 89. – Оп. 2. – № 36), де слово *sene* так само вжито двічі (рядки 3 і 7): *його ж.* Козацька доба історії України... – С. 314. Проте Ф. Туранли не згадує, що в першому випадку *sene* не має жодної крапки, а в другому – єдина крапка над *nin* не залишає сумніву, що це слово – саме *sene*.

¹³⁴ Напр.: *Пріцак О.* Ще раз про союз Б. Хмельницького з Туреччиною. – С. 187, прим. 57; *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? – С. 72–73, прим. 18; *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – Р. 142; *Григор’єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 459, прим. 56.

¹³⁵ Див. також: *Остapчyк В.* Відгук на автореферат та дисертацію у вигляді монографії Фергада Гардашкан Оглу Туранли “Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (Друга половина XVI – перша чверть XVIII століття)”, представлені на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.09 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, 11 жовтня 2017 (https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostapchuk_Viktor/Vidhuk_na_avtoreferat_ta_dysertatsiiu_u_vyhliadi_monohrafii_FGO_Turanly_Kozatska_doba_istorii_Ukrain.pdf?).

¹³⁶ *Григор’єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 467–475 (публікація листів).

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

Натомість, відповідно до козацької правової традиції прийняття османської протекції не вважалося завершеним через нерепрезентативність козацьких рад, де обговорювалося це питання, і брак присяг, особливо загальних, у перші роки стосунків Дорошенка з Портою. Як вважає Т. Григор’єва, гетьман зміг уникнути фіналізації свого статусу за козацькими традиціями до 1672 р., коли він вперше продемонстрував свою залежність, долучившись разом з козацьким військом до султанської армії на Поділлі на початку польсько-турецької війни 1672–1676 рр.¹³⁷ Ми погоджуємося з такою інтерпретацією з одним застереженням: на нашу думку, було б точніше визначити участь гетьмана в кампанії 1672 р. на боці Порти як перший широко відомий випадок виконання ним своїх “васальних” зобов’язань. Адже це не виключає його дій у попередній час, які могли б вважатися ознаками подібної залежності, але були значно менш відомі серед його сучасників, як-от вже згадана втаємничена присяга султанові, яку Дорошенко та його старшина склали наприкінці 1670 р.

Подальша праця з матеріалами канцелярії Дорошенка у РДАДА, особливо з автентичними османомовними документами і тогочасними приказними російськими перекладами, безсумнівно дозволить істотно уточнити мотивацію, цілі та перебіг контактів правобережного гетьмана з Портою. У зв’язку з цим якомога повна реконструкція “архіву Дорошенка”, зокрема виявлення досі невідомих документів, надісланих гетьманові османськими урядовцями, постає як важливе завдання.

***Несподівані пригоди листа “турецького візира Мустафи-паші”
від документів Хмельницького до “архіву Дорошенка”***

Розбір архівних фондів московських приказів під час їхнього “впорядкування” у XVIII – на початку XIX ст. неминуче призводив до того, що деякі документи потрапляли не в “свою” тематичну “колекцію” або були невірно датовані чи атрибутовані. Розпочате нами вивчення матеріалів Дорошенка у РДАДА несподівано дозволило нам віднести до його “архіву” ще один автентичний османомовний лист.

Серед документів фонду “турецьких справ” в описі М. М. Бантиша-Каменського записано: “Лист турецького візира Мустафи-паші до гетьмана Хмельницького повідомний, що султан, зоглянувшись на надіслане йому з посланцями його чолобиття, аби бути йому, гетьманові, в підданстві й заступництві Турецької імперії, прийняв його прохання і для захисту його, гетьмана, від ворогів надіслані вже до хана кримського та інших прикордонних командирів султанські про це укази” (Ф. 89. – Оп. 2. – № 30). Цей документ не має дати і в ньому бракує імені гетьмана-адресата, проте архіваріуси, які упорядковували фонд і готували описи, припустили, що адресатом був Богдан Хмельницький і помилково датували лист 1653 р.¹³⁸.

¹³⁷ Там само. – С. 451–454, 463–466.

¹³⁸ Можливо, архіваріуси ідентифікували Мустафу, чие ім’я міститься в печатці та пенці, як Іпшірі Мустафу-пашу, єдиного великого візира на це ім’я в період Хмельниччини. Хоча він займав цю посаду з 28-го жовтня 1654 р. до 11-го травня 1655 р., можна припустити, що упорядники фонду спиралися на дещо неточну інформацію про хронологію перебування великих візирів на посаді протягом цього досить хаотичного періоду, адже

Український переклад листа був нещодавно двічі опублікований Ф. Туранли, який погодився з архівною ідентифікацією адресата листа, але запропонував іншу дату: 1650 р.¹³⁹ Туранли обґрунтовував своє датування змістом документа, який є відповіддю на “звернення гетьмана до правителя Османської імперії з метою встановлення воєнно-політичного союзу з Кримським ханством за умови відданості у служінні Порті з гетьманського боку”¹⁴⁰. Цей аспект змісту листа дозволив Ф. Туранли співвіднести “факти та події”, викладені в ньому, з тими, про які оповідається в листі Хмельницькому від османського султана Мегмеда IV, датованому 1650 р., що зберігається в тому самому архівному фонді РДАДА¹⁴¹.

Насправді ті “факти та події”, визначені Ф. Туранли як однакові в обох документах, стосуються досить частого листування між деякими українськими гетьманами та Портою, а також сталих, пересічних проблем на північно-чорноморських кордонах Османської імперії (як-от руйнівних ногайських набігів на українські землі). Цього замало для визначення адресата та року написання листа “візира Мустафи”. Натомість імена козацьких послів, згадані в листі, залишилися поза увагою Ф. Туранли (див. нижче). Атрибуції документа як листа “візира Мустафи” 1650 р. суперечить також і той факт, що в 1648–1653 рр. великого візира з таким ім’ям не було¹⁴². Однак це не збентежило Ф. Туранли, і в одній зі своїх найновіших публікацій (2019 р.) він повторив цю помилкову атрибуцію і розглядає лист “головного [sic!] візира

між 1648 і 1656 рр. останні мінялися щороку або й частіше: *Danışmend İ. H. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. – İstanbul, 1971. – Cilt 5: Osmanlı Devlet Erkânı. – S. 37–42.

¹³⁹ *Туранли Ф.* Козацька доба історії України... – С. 247, 260–263, спрощений і досить хибний український переклад: с. 583–584. Переклад значною мірою (і часто неточно) перефразує текст оригіналу і додає вирази (як-то “умови нашої угоди”, “умови союзу з нами”), яких немає в документі; деякі речення не мають сенсу; імена українських послів подаються у спотворених формах (“Юан, Силук, Гиргори та Ірасько”); а вставки з іменем гетьмана Богдана Хмельницького, якому, на думку Ф. Туранли, цей лист було адресовано, у більшості випадків не узгоджені з текстом перекладу граматично. Майже ідентичний опис листа та його переклад українською вміщено у вид.: *Його ж.* Рукописні документи про чорноморський вектор дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2019. – № 1 (140). – С. 62–63, переклад: с. 65. В цій останній статті опубліковано не лише переклад листа “візира Мустафи” нібито 1650 р., але також факсиміле і переклад листа султана Мегмеда IV 1651 р., адресованого Богдану Хмельницькому (про який див. нижче). Переклади обох документів надалі ілюструють недбалість перекладацької манери дослідника: напр., в османському тексті обох документів вжито типову “молитву-побажання” (*salutatio*, тур. *du‘ā*) для християнських правителів *hutimet ‘avāqibühü bi’l-ḥayr* (“Нехай його кінець буде щасливим!”, що означає – нехай він помре мусульманином). З невідомих причин Ф. Туранли переклав цю формулу інакше в кожному випадку: “нехай буде щасливим кінець Його життя” в листі “візира Мустафи” (Там само. – С. 65; так само в: *Його ж.* Козацька доба історії України... – С. 583) і “Нехай буде щасливим і благословенним кінець Вашого життя” в грамоті Мегмеда IV (*Його ж.* Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 66). Щодо “Його” в перекладі Ф. Туранли, див. нижче.

¹⁴⁰ *Туранли Ф.* Козацька доба історії України... – С. 247.

¹⁴¹ Там само. – С. 260–263; *Його ж.* Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 62–63. Про грамоту Мегмеда IV 1650 р. див.: *Кравець М., Ченцова В.* Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV до Богдана Хмельницького (1650–1651) // УАЩ. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 408–418.

¹⁴² *Danışmend İ. H. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. – Cilt 5. – S. 37–40.

Османської імперії Мустафи-паші” разом із листами Мегмеда IV Богданові Хмельницькому 1650 р. і 1651 р.¹⁴³.

Вважаємо за необхідне зупинися тут на трактуванні дослідником султанського листа 1651 р., який М. Кравець і В. Ченцова докладно розглянули в попередньому випуску “Українського археографічного щорічника”¹⁴⁴. У своїй статті з 2019 р. Ф. Туранли наголошує, що оригінал цього листа “був уперше залучений [ним] до наукового обігу”, і подає короткий опис листа, його факсиміле у формі фотокопії документа, що зберігається у Кам’янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику, і дещо неточний український переклад¹⁴⁵. Нагадаємо, що повідомлення про “сенсаційне” відкриття в Кам’янці-Подільському “єдиного в Україні оригіналу грамоти османського султана”, а саме листа Мегмеда IV до Богдана Хмельницького, датованого 1651 р., було вперше зроблено у фільмі телепродюсера Акіма Галімова “Скарби нації”, третьому з циклу “Україна. Повернення історії”, що вийшов у світ на телеканалі “1+1” 19 січня 2019 р.¹⁴⁶. Але ще на початку жовтня 2018 р. фільм почали широко рекламувати на українському телебаченні, у пресі та електронних мережах, підкреслюючи сенсаційність цієї знахідки, а також привертаючи увагу до “таємниць” у листуванні османського султана з українським гетьманом, розгадані під час зйомок фільму¹⁴⁷. Як виглядає, Ф. Туранли довідався про “оригінал султанської грамоти” в Кам’янці-Подільському ще до виходу фільму в ефір і вирішив випередити його творців та їхнього консультанта (і учасника фільму) османіста О. Середу, здійснивши публікацію “новознайдені грамоти” раніше них: його стаття надійшла до редколегії Вісника КНУ 14 грудня 2018 р.¹⁴⁸.

Насправді цей документ є літографованим факсиміле листа султана Мегмеда IV від 1651 р., оригінал якого зберігається у Варшаві в Головному архіві давніх актів (Archiwum Główny Akt Dawnych, далі – AGAD)¹⁴⁹, і який відомий дослідникам з середини XIX ст.¹⁵⁰. Літографоване факсиміле – один

¹⁴³ Туранли Ф. Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 62–63, 65.

¹⁴⁴ Кравець М., Ченцова В. Султан відповідає козакам... – С. 397–408, 437–438, *passim*.

¹⁴⁵ Туранли Ф. Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 63–64, 66–67.

¹⁴⁶ Скарби нації. Україна. Повернення своєї історії – Фільм третій, Телеканал 1+1, YouTube, 19 січня 2019 (<https://www.youtube.com/watch?v=SuP4eFEJhE&t=4179s>).

¹⁴⁷ Див., напр.: У Кам’янці-Подільському знімають сюжет про єдиний в Україні оригінал грамоти султана Мехмеда IV, 2 жовтня 2018 (<https://vdalo.info/u-kam-yantsi-podilskomu-znimayut-syuzhet-pro-yediniy-v-ukrayini-original-gramoti-sultana-mehmeda-iv/>); Олійник І. В Кам’янці-Подільському намагаються розгадати таємницю грамоти султана Османської імперії, 3 жовтня 2018 (https://ye.ua/istiriya/38175_V_Kam_yanci_Podilskomu_namagayitsya_rozgadati_tayemnicyi_gramoti_sultana_Osmanskoyi_imperiyi.html); В Каменці-Подільському знімають документальний фільм, 04.10.2018 (<https://podil.km.ua/hmelnitskiy/v-kamence-podolskom-snimaut-dokumentalniy-film-foto/>).

¹⁴⁸ Туранли Ф. Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 68.

¹⁴⁹ AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział Kozackie. – K. 42. – Nr 27 за сучасною нумерацією; *Abrahamowicz Z.* Katalog dokumentów tureckich. – S. 330–331. – N 344 (грамота описана зі старим шифром: AGAD, Arch. Kor., Dz. kozacki, nr 30).

¹⁵⁰ Місяць по прем’єрі фільму сенсацію про новознайдену автентичну грамоту розвінчав В. С. Степанков на семінарі у Кам’янці-Подільському: Лекції для екскурсиводів – Валерій Степанков про Визвольні змагання в II половині 17 ст. (23.02.2019) (<https://www.>

з примірників якого став експонатом кам'янець-подільського музею – було надруковано у Відні у натуральному розмірі за спеціальним замовленням для тому документів, що вийшов друком у “Памятниках, изданных Временной комиссией для разбора древних актов” (1852) і містив французький переклад листа, здійснений австрійським істориком-сходознавцем Йозефом фон Гаммером-Пургшталем, і його польський переклад середини XVII ст., виправлений королівським перекладачем Антоніо Л. Круттою у 1789 р.¹⁵¹. Безумовно, якби Ф. Туранли був краще обізнаний зі спеціальною літературою, він би уникнув цієї помилки.

Майже одночасно з Ф. Туранли О. Середа також видав цей лист у дещо спрощеному українському перекладі з професійною транскрипцією латиницею і світлинами двох різних екземплярів літографованого факсиміле, подаючи шифр оригіналу листа в AGAD і правильно ідентифікуючи його копію в кам'янець-подільському музеї як факсиміле¹⁵².

При нагоді хочемо виправити деякі хиби в термінології обох українських перекладів. О. Середа класифікує цей лист як *ферман* (“Ферман султана Мехмеда IV...”)¹⁵³, а Ф. Туранли вживає це слово для перекладу виразу *nāme-i mülātafet-meşhūn* (див. нижче)¹⁵⁴. Насправді термін *ферман* (*fermān*) як визначення типу листа в його тексті не вживається, адже це слово, запозичене з перської, означає “наказ”. Османські султани ніколи не посилали *фермани* закордонним правителям. Цю суттєву ознаку наголошують, зокрема, авторитетні довідники з османської дипломатики, написані А. Зайончковським і Я. Рейхманом та М. Кютюкоглу: перші два автори застерігають, що термін *ферман* не слід вживати для султанських листів і грамот, що надсилалися до польсько-литовських королів, а М. Кютюкоглу зазначає серед адресатів султанських *ферманів* лише османських урядовців і господарів Валахії, Молдавії та Трансильванії¹⁵⁵. В англійському перекладі довідника А. Зайончковського і Я. Рейхмана їхнє застереження подається як загальне правило: “...слід підкреслити, що звичай застосовувати термін *ферман* до всіх османсько-турецьких документів, як це практикується в європейській [науковій] літературі, є цілком помилковим. У жодному разі не слід застосовувати термін *ферман*, «наказ», для листування султанів з іноземними правителями. Таке листування слід називати *наме*¹⁵⁶ (що в сучасних німецьких працях перекладено, як *Schreiben*) або *тевкі*¹⁵⁷. Терміни

[youtube.com/watch?v=0jUMM0bfGhg&feature=youtu.be&fbclid=IwAR1CcB7zZaPR63UhC7UPsVbTezF3CfvlCC1xHUQxRuhWtcI0W46ITcdBB-M](https://www.youtube.com/watch?v=0jUMM0bfGhg&feature=youtu.be&fbclid=IwAR1CcB7zZaPR63UhC7UPsVbTezF3CfvlCC1xHUQxRuhWtcI0W46ITcdBB-M)); Бюдзей О. Професор Степанков спростовує // Подолянин. – 17 травня 2019 (<http://podolyanin.com.ua/suspilstvo/37364/>).

¹⁵¹ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–440, факсиміле (вклеєне після с. 440).

¹⁵² Середа О. Османсько-українська дипломатія... – С. 11–12, 22–23, 32–38. Проте на обох світлинах верхня частина султанської тугри обрізана, вірогідно, аби приховати пошкодження екземпляру Кам'янець-Подільського музею (див.: Скарби нації. – 1:10:04).

¹⁵³ Середа О. Османсько-українська дипломатія... – С. 11–12, 22–23, 37.

¹⁵⁴ Туранли Ф. Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 67.

¹⁵⁵ Zajączkowski A., Reychman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. – Warszawa, 1955. – S. 74; Kütükoğlu M. Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). – S. 99–107.

¹⁵⁶ “Писання”, “лист” (*nāme*, з перської): Ibidem. – P. 135–136.

¹⁵⁷ “Знак”, “підпис” (*tevqī'*, з арабської): Ibidem. – P. 135.

ферман, *емір*¹⁵⁸ і под. повинні застосовуватися лише для документів, що надсилалися султанами, [великими] візирами тощо до підлеглих урядовців...”¹⁵⁹.

Султанський лист до Богдана Хмельницького 1651 р. саме так і визначається в його тексті: *тевкі ‘-і рефі ‘-і гюмаюн* (*tevqī ‘-i refi ‘-i hūmāyūn*, дослівно “величний імперський підпис”, тобто султанський документ з тугрою [*tuğra*]¹⁶⁰) та *наме-і мюлятафет-мешгун* (*nāme-i müllātafet-meşhūn*, “лист, сповнений привітності”). Проте О. Середа перекладає перший вираз, як “володарський наказ, оздоблений тугрою”¹⁶¹, а Ф. Туранли – як “лист-наказ”, і застосовує цей переклад для визначення типу документа¹⁶². Вибір Ф. Туранли терміну *ферман* для перекладу другого виразу узгоджується з його помилковою класифікацією документа як “лист-наказ”. Натомість О. Середа перекладає другий вираз правильно як “приятельський лист”¹⁶³. У цих та інших українських перекладах обох дослідників також часто фігурують особові займенники, написані з великої літери, коли йдеться про пророка ісламу Мугаммада, османського султана, кримського хана, українських гетьманів і навіть дрібних османських урядовців. Наприклад, у перекладі султанського листа до Богдана Хмельницького 1651 р. Ф. Туранли фігурує хан Іслам Герей III, “якому довірена країна для Його володарювання”¹⁶⁴, а О. Середа трактує подібним чином пророка ісламу, султана Мегмеда IV, хана та османського посланця до гетьмана Хмельницького Османа-чауша (“молитва-побажання” останнього зичить “нехай збільшується достойність Його!”)¹⁶⁵. Оскільки норми перекладу османських текстів українською мовою ще тільки виробляються, зауважимо, що відповідно до нині діючого українського правопису лише ті “займенники, що вживаються замість слів Бог, Божий”, пишуться з великої літери¹⁶⁶. Писати займенник “його” з великої літери в усіх інших випадках виглядає щонайменше недоречним – хоча треба визнати, що дані праці обох дослідників вийшли друком ще до того, як нова редакція правопису набула чинності.

¹⁵⁸ “Наказ” (*emir*, з арабської): Ibidem. – P. 136.

¹⁵⁹ *Reychman J., Zajaczkowski A.* Handbook of Ottoman-Turkish Diplomacy. Revised and expanded trans. A. S. Ehrenkreutz / Ed. T. Halasi-Kun. – The Hague; Paris, 1968. – P. 137.

¹⁶⁰ Тугра (етимологія не встановлена) – офіційна монограма, “шифр” султана, що засвідчував автентичність документів, виданих від його імені. Тугра розташовувалася над текстом під інвокацією і часто була виконана золотом, а інколи прикрашена золотими або багатокольоровими рослинними візерунками. Див.: *Umur S.* Osmanlı Padişah Tuğraları. – İstanbul, 1980. – S. 216–221 passim; *Witteck P.* Notes sur la tughra ottomane // Byzantion. – 1946–1948. – Vol. 18. – P. 311–334; 1950. – Vol. 20. – P. 267–293; *Reychman J., Zajaczkowski A.* Handbook of Ottoman-Turkish Diplomacy. – P. 141–143; *Kütükoğlu M.* Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). – S. 71–76.

¹⁶¹ *Середа О.* Османсько-українська дипломатія... – С. 37.

¹⁶² *Туранли Ф.* Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 63, 66–67.

¹⁶³ *Середа О.* Османсько-українська дипломатія... – С. 37.

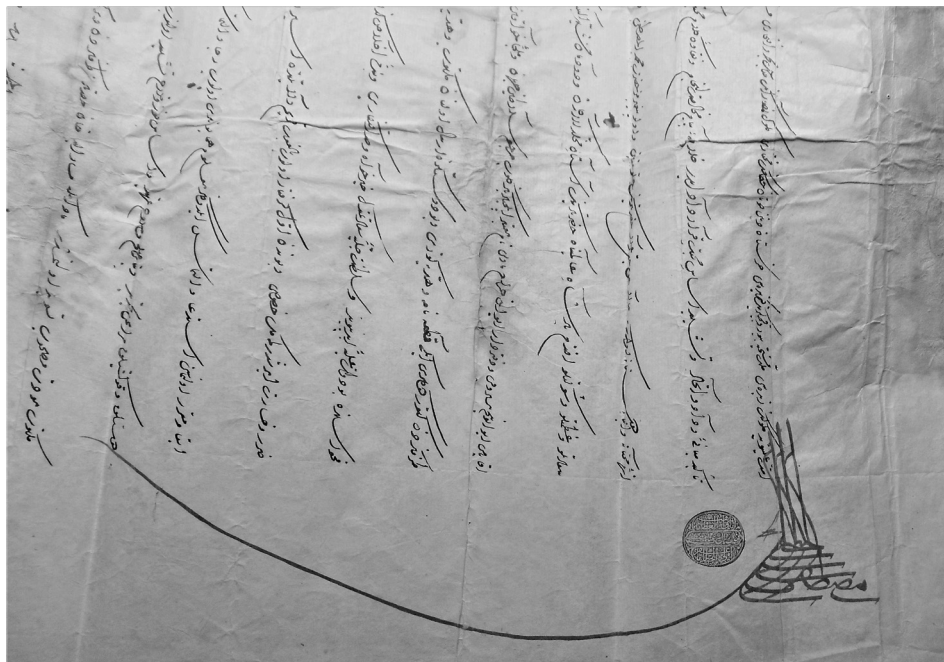
¹⁶⁴ *Туранли Ф.* Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 67.

¹⁶⁵ *Середа О.* Османсько-українська дипломатія... – С. 37–38.

¹⁶⁶ *Українська національна комісія з питань правопису.* Український правопис / Схвалено Кабінетом Міністрів України (Постанова № 437 від 22 травня 2019 р.). – [К.], 2019. – § 53, п. 1, прим. 2 (с. 59). – Міністерство освіти і науки України (<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>). Щоправда, наразі це правило стосується лише “церковних і релігійних текстів”.

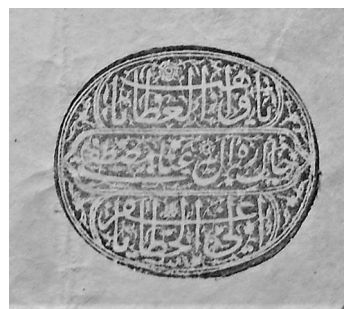
Пл. 1. Фрагмент листа Кара Мустафи-паші до Петра Дорошенка з його пенче та печаткою (частковий відбиток).
РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30. – Арк. 1

Пл. 2. Фрагмент недатованого листа Кара Мустафи-паші до царя Олексія Михайловича з його пенче та печаткою (повний відбиток).
РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 38. – Арк. 1

Лл. 3. Частковий відбиток печатки Кара Мустафи-паші з листа до Петра Дорошенка. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30. – Арк. 1.

Лл. 4. Повний відбиток печатки Кара Мустафи-паші з недатованого листа до царя Олексія Михайловича. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 38. – Арк. 1.

Отже, якщо з султанськими листами до Хмельницького 1650 і 1651 рр., які зберігаються, відповідно, в Москві та Варшаві, все більш-менш зрозуміло¹⁶⁷, то відправитель “листа турецького візира Мустафи-паші” залишився невідомим. Звернення до архівного оригіналу цього документа дозволило нам виявити на його правому маргінесі каліграфічно виконане золоте *пенче* (*pençe*) – офіційну монограму, “підпис” високого урядовця¹⁶⁸ з іменем Мустафи-паші, а під ним – частковий відбиток овальної печатки (*mühr*) також із іменем Мустафи (див. іл. 1, 3). Їхня ідентичність з печаткою та одним із варіантів *пенче* (див. іл. 2, 4) згаданого вище Кара Мустафи-паші (1634/1635–1683), званого як Мерзіфонлу (“з Мерзіфону”), *каймакама* (1663, 1666–1670, 1676) і великого візира (1676–1683), третього великого візира з родини Кьопрюлю, не залишає сумніву, що саме він був автором цього листа¹⁶⁹.

¹⁶⁷ *Кравець М., Ченцова В.* Султан відповідає козакам... – С. 397–439.

¹⁶⁸ *Пенче* (з перської, дослівно “долоня з п’ятью пальцями”) подібне до султанської тугри, хоча серед дослідників немає згоди, чи воно походить з тугри, чи набуло тугро-подібної форми завдяки бажанню урядовців імітувати султана. Вірогідно, аби підкреслити низькість урядовця перед султаном, *пенче* звичайно ставилося не над текстом і прямо, подібно до тугри, а на маргінесі і боком. Див.: *Kraelitz-Greifenhorst F.* Studien zur osmanischen Urkundenlehre. I: Die Handfeste (Pençe) der osman[ischen] Wesire // Mitteilungen zur osmanischen Geschichte / Hrsg. F. Kraelitz, P. Wittek. – Wien, 1923–1926. – Bd. 2. – S. 257–268; *Uzunçarşılı İ. H.* Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyuruldulara Dair // Belleten. – 1941. – Cilt V. – Sa. 17–18. – S. 111–118, 131–157; *Reychman J., Zajaczkowski A.* Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats. – P. 143–144; *Kütikoğlu M.* Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). – S. 76–79.

¹⁶⁹ Великий візир Мерзіфонлу Кара Мустафа-паша був страчений 1683 р. за поразку під Віднем (див. нижче), внаслідок чого дістав посмертне прізвисько Мактуль (“убитий”). Про його життя та кар’єру див.: *Heywood C. J.* *Qarā Muṣṭafā Paṣā, Merzifonlu, Maḳtūl* // Encyclopaedia of Islam. – 2nd ed. – Leiden, 1978. – Vol. 4. – P. 589–592; *Olson M.* “A Most Agreeable and Pleasant Creature”? Merzifonlu Kara Mustafa Paşa in the Correspondence of Justinus Colyer (1668–1682) // *Oriente Moderno. Nuova serie.* – 2003. – Ann. 22 (83). – N 3: The Ottoman Capitulations: Text and Context. – P. 649–669; *Kołodziejczyk D.* Merzifonlu Kara Mustafa Pasha as a Statesman (in the Light of Polish Sources) // *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu.* – Ankara, 2001. – S. 123–127.

Нагадаємо, що в історії України Мерзіфонлу Кара Мустафа-паша відзначився насамперед, як один з очільників османських військ у двох війнах на її території. Перше – у польсько-турецькій війні 1672–1676 рр., зокрема кампанії 1672 р., що призвела до завоювання Кам'янця та Поділля. Кара Мустафа-паша представляв османську сторону на перемовинах, які закінчилися укладенням Бучацького мирного договору 1672 р. Під час спільної турецько-татарської кампанії 1674 р. на Правобережжі, як ми вже згадували, Кара Мустафа-паша відзначився особливою жорстокістю стосовно місцевого населення, яке підтримало лівобережних козаків і московське військо. Хоча відповідно до деяких інтерпретацій ісламського права його дії були легальними, вони призвели до тотальної руйнації Умані, облогою якої він командував, і до масового знищення чи поневолення населення міста¹⁷⁰. Кара Мустафа-паша також командував османськими військами під час другої облоги та взяття Чигирин (1678) протягом російсько-турецької війни 1676–1681 рр.¹⁷¹.

Але повернімося до його листа. На печатці варто зупинитися окремо. Її легенда складається з трьох рядків, розташованих у трьох картушах, оздоблених рослинним візерунком, один рядок тексту на картуш. Легенда написана двома стилями: рядок перською мовою посередині – в стилі *та'лік*, два рядки арабською вище і нижче – в стилі *сюлюс*¹⁷². Легенда печатки на новоідентифікованому листі Кара Мустафи-паші повністю не читається, але порівняння з іншими відбитками печатки та опублікованими факсиміле, арабографічними транслітераціями та перекладами легенди¹⁷³

¹⁷⁰ Heywood C. J. *Karā Mustafā Paşa, Merzifonlu, Mağtül.* – P. 590; Ostapchuk V. *Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit.* – P. 146–147; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 523–525; Крикун М. Турецький похід на Правобережну Україну... – С. 377–384.

¹⁷¹ Заруба В. Чигиринські походи: Хроніка подій російсько-турецької війни 1676–1681 рр. – Дніпропетровськ, 2013; Заруба В. Похід османського війська на Чигирин влітку 1678 р. в щоденнику польського посла С. Проського // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2013. – Вип. 12–13. – С. 412–427; Witkiewicz A. *Kara Mustafa nad Dnieprem: Geneza, przebieg i skutki wojny czehryńskiej 1678 r.* – Zabrze; Tarnowskie Góry, 2017.

¹⁷² Порів. опис цієї печатки в праці Б. Нояна Дедебаба: стилі письма визначені вірно, але легенда відчитана і перекладена неправильно. *Noyan Dede Baba B. Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik / Haz. ve güncelleştiren Şakir Keçeli.* – Ankara, 2002. – Cilt 5. – S. 292. Автори вдячні Єліз Тебер за надання відповідних сторінок.

¹⁷³ Напр.: *Jacob G. Türkische Urkunden. 2: Aufforderung Kara Mustafa an die Wiener, sich zum Islam zu bekehren oder ihre Stadt zu übergeben // Der Islam.* – 1917. – Bd. 7. – S. 284 (окреме факсиміле печатки в натуральному розмірі, транслітерація та переклад німецькою мовою); *Babinger F. Die grossherrliche Tughra: Ein Beitrag zur Geschichte des osmanischen Urkundenwesens // Jahrbuch der asiatischen Kunst.* – 1925. – Bd. 2. – S. 188–196. – Tafel 105. – Nr. 17 (факсиміле печатки та *ненче*) [=İstanbul, 1975. – S. 5. – Nr. 17]; *Kara Mustafa vor Wien: 1683 aus der Sicht türkischer Quellen / Übersetzt und erläutert von R. F. Kreutel, stark vermehrte Ausgabe besorgt von K. Teply.* – Graz; Wien; Köln, 1982. – S. 251 (переклад німецькою мовою); *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich.* – S. 350. – N 370 (транслітерація). У розшифровці легенди печатки Абрагамовичем – помилково *Āl-i 'Othmān* (“родина Османа”, тобто Османська династія) замість *Āl-i 'Abā*.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

дозволяє прочитати її з певністю. Отже, рядок перською мовою в середині печатки читається:

ḥāk-i reh-i Āl-i ‘Abā’ Muṣṭafā, тобто “Мустафа, пил шляху родини пророка”¹⁷⁴.

Над і під цим рядком – бейт арабською мовою:

yā Wāhib al-‘aṭāyā

ighfir lī al-khaṭāyā

що означає: “О, Дарителе благодаті, / пробач мені мої гріхи”¹⁷⁵.

Цей бейт-молитва був знаний в ісламському світі, починаючи щонайменше з доби пізнього середньовіччя: наприклад, його було вжито принаймі на ще одній печатці¹⁷⁶. Хоча обидва компоненти легенди даної печатки можна інтерпретувати в контексті ісламського містицизму та шіїзму (див. прим. 174 і 175), найбільш вірогідно, що ці фрази було вжито, аби підкреслити благочестя володаря печатки, що було типовим у ранньомодерній Османській імперії¹⁷⁷. До того ж, переважна більшість досліджень життя та кар’єри Кара Мустафи-паші не пов’язують його особисто із жодним суфійським тарікатом¹⁷⁸.

¹⁷⁴ *Āl-i ‘Abā’* дослівно означає “родина накидки” або “родина під накидкою” (також, перською *Ahl-i Kisā*, арабською *Ahl al-Kisā* та *Āl al-‘Abā*, “люди/родина накидки”). Цей вираз походить з випадку, описаного в мусульманській профетичній традиції (*Hadīth al-Kisā*, “гадіс накидки”), коли пророк ісламу Мугаммад огорнув своєю накидкою онуків Гасана і Гусейна та їхніх батьків, своєю доньку Фатіму з її чоловіком Алі, аби означити їх як вибраних членів своєї родини і, разом з собою, “цілком очищених” Богом. Надзвичайна важливість цієї традиції в ісламському світі полягає в її легітимизації спадкоємства релігійної та політичної влади, зокрема суннітських халіфів і шіїтських імамів, особливо в період середньовіччя. Див.: *Algar H. Āl-e ‘Abā // Encyclopædia Iranica. – Vol. 1, Fasc. 7. – P. 742* (originally published December 15, 1984, updated July 29, 2011), (<http://www.iranicaonline.org/articles/al-e-aba-the-family-of-the-cloak-i>); *Madelung W. The Succession to Muḥammad: A Study of the Early Caliphate. – Cambridge, 1997. – P. 14–16 passim*.

¹⁷⁵ Вираз *Wāhib al-‘aṭāyā* (“Даритель благодаті”) вжито на позначення Бога. Виразу немає у відомих суннітських списках “дев’яносто-дев’яти прекрасних імен Аллага” доби середньовіччя, хоча вони містять споріднене *Al-Wahhāb* (“Той, Хто Дарує [усім, постійно, необмежено]”). Див., напр.: *al-Ghazālī. The Ninety-Nine Beautiful Names of God = al-Maqṣad al-asnā fī sharḥ asmā’ Allāh al-ḥusnā / Trans. with notes D. B. Burrell and N. Daher. – Cambridge, 1995. – P. 49*. Натомість вираз разом із цілим бейтом або його перефразуванням засвідчений у молитвах та “поминаннях” (*dhikr, zikr*) ісламського містицизму (суфізму) пізніших часів: *Ibn al-Mashrī al-Siba ‘ī al-Sā’ihī M. “Rawḍ al-muḥibb al-fānī” fīmā talaqqaynāh min Sayyidī Abī al-‘Abbās al-Tijānī / I’tanā bi-hi ‘Āṣim Ibrāhīm al-Kayyālī al-Ḥusaynī al-Shādhilī al-Darqāwī. – Bayrūt, 2013. – S. 192*; *Ya Wahibal ‘Athaya – Ukir Mall, February 2013* (<https://www.youtube.com/watch?v=BOyHfh2KFps>). Автори складають подяку Ф. Рагебу та М. Якубовичу за допомогу з відчитанням та інтерпретацією легенди печатки.

¹⁷⁶ *Porter V. Arabic and Persian Seals and Amulets in the British Museum. – 2nd printing, corr. – London, 2017. – P. 94–95. – № 417* (недатована).

¹⁷⁷ *Ibidem. – P. 11, 17*; *Allan J., Sourdell D. and Ed. Khātām, Khātīm // Encyclopaedia of Islam. – 2nd ed. – Vol. 4. – P. 1102–1105*.

¹⁷⁸ Нам відоме лише одне виключення: Б. Ноян Дедебаба, вказуючи на походження Кара Мустафи-паші з Мерзіфону та на суфійські мотиви в легенді його печатки, зараховує його до бекташійського тарікату, який існував у тій місцевості. *Noyan Dedebaba B. Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik. – Cilt 5. – S. 292*.

Відчитання *пенче*, зображеного у цьому листі Кара Мустафи-паші, дещо непевне. Виразно видно його ім'я, *Muṣṭafā Pāṣā*, а початок напису, правдоподібно, є варіантом арабського слова з кореневими приголосними *ḥā, qaf, rā: el-ḥaqīr Muṣṭafā Pāṣā* (“принижений Мустафа-паша”) або *aḥqar Muṣṭafā Pāṣā* (“найнижчий Мустафа-паша”). Кара Мустафа-паша застосовував також інші варіанти *пенче*, але вони потребують подальшого дослідження. На відміну від султанської тугри, точне відчитання всіх елементів *пенче* досі не досягнуто, і не можна виключати можливості, що деякі елементи є суто декоративними і лише імітують султанську тугру (див. прим. 160).

Численні листи Кара Мустафи-паші, переважно з тою самою печаткою та одним із варіантів його *пенче*, зберігаються в різних архівних колекціях, зокрема у Варшаві¹⁷⁹, Москві¹⁸⁰ і навіть Англії¹⁸¹. Безумовно, найбільш відомим з листів Кара Мустафи-паші є заклик здатися¹⁸², надісланий ним оборонцям Відня під час невдалої османської облоги міста в 1683 р., якою він командував. Дещо пошкоджений оригінал цього листа зберігався у Міській бібліотеці м. Гамбурга¹⁸³, але був знищений внаслідок бомбардування міста

¹⁷⁹ Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich. – S. 350–351, 355, 356–357. – N 370, 371, 375, 377.

¹⁸⁰ РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30, 38, 50, 53, 55, 57 (листи з даною печаткою); № 45 (лист з іншою печаткою); № 30, 38 (листи з першим варіантом *пенче*); № 45, 50, 53, 55, 57 (листи з іншими варіантами *пенче*). Світлину листа № 55 разом з *пенче* і відбитком печатки опубліковано, див.: Arşiv Belgeleriyle Moskova-İstanbul Pişkileri Tarihi (XV.–XVIII. Yüzyıl Başlangıcı) / Proje yöneticisi Uğur Ünal = Москва – Стамбул. История отношений в архивных документах. XV век – начало XVIII века / Руковод. проекта Угур Унал. – Стамбул, [2015]. – С. 182. Також відома вакуфна печатка Кара Мустафи-паші, датована 1091 р. гіджри (1680), відбитки якої зберіглися на рукописах бібліотеки медресе, заснованого та фундованого ним у Стамбулі в 1681 р. як вакуф: Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu = The Union Catalogue of Manuscripts in Turkey / Haz. İsmet Parmaksızoğlu ve diğerleri. – Ankara, 1984. – [İl trafik kodu] 34. – Cilt II: [Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kütüphanesi]. – S. 3ff, кольорове фото відбитка печатки та транскрипція легенди (після s. 16, [res. 2]). Стилистична спорідненість усіх трьох печаток Кара Мустафи-паші дозволяє припустити, що вони походять з тієї самої майстерні, найвірогідніше, столичної. Але це припущення ще потребує додаткового дослідження.

¹⁸¹ Бюро записів графства Лестершир, міста Лестер і графства Ратленд (Вінгстон Магна, Лестершир, Великобританія) (The Record Office for Leicestershire, Leicester and Rutland [Wigston Magna, Leics., United Kingdom]), папери родини Фінчів (Finch MSS), Кара Мустафа-паша до англійського посла Генеджа Фінча, третього графа Вінчільсі (Heneage Finch, 3rd Earl of Winchelsea), перед 23-м квітня 1665 р. Див.: Report on the Manuscripts of the Late Allan George Finch, Esq., of Burley-on-the-Hill, Rutland. – 5 vols. – London, 1913–2004. – Vol. 1. – P. 371. Даний лист опубліковано в статті Heywood C. Merzifonlu Kara Mustafâ Pasha and the Stanton and Bishop Affair at Aleppo (1664–67) // Turcica. – 2020. – T. 51. – P. 43, 66, з якої походить інформація про місце його зберігання (Ibidem. – P. 38–39, 66). Автори вдячні К. Гейвуду за надання копії статті.

¹⁸² За термінологією османської дипломатики – *беян-наме* (*beyân-nâme*): “дослівно, «декларация», «лист про наміри», а внаслідок семантичного розширення – «заклик [здатися]»”: Ibidem. – P. 41, no. 20.

¹⁸³ Stadtbibliothek zu Hamburg, Orient. 268/4. Див.: Brockelmann K. Katalog der orientalischen Handschriften der Stadtbibliothek zu Hamburg mit Ausschluss der hebräischen. – Hamburg, 1908. – Teil 1: Die arabischen, persischen, türkischen, malaiischen, koptischen, syrischen, äthiopischen Handschriften. – S. 138–139 [=Katalog der Handschriften der Stadtbibliothek zu Hamburg. – Bd. III]. Автори дякують А. Дж. Рідлмєру за інформацію у цій примітці.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

у Другій світовій війні¹⁸⁴. На щастя, факсиміле листа на той час вже вийшло друком; назагал лист був неодноразово опублікований до і після війни у факсиміле, транскрипціях і перекладах¹⁸⁵.

**Як лист Мерзіфонлу Кара Мустафи-паші
потрапив до Москви?**

Таким чином, лист неназваному гетьманові слід датувати не епохою Хмельницького, а пізнішим часом, коли Кара Мустафа-паша почав відігравати провідну роль в політичному житті Порти. Лист Кара Мустафи-паші, який нині зберігається разом із іншими османомовними документами Дорошенка у фонді “Відносини Росії з Туреччиною”, правдоподібно, не був переданий до московського Малоросійського приказу в жовтні 1676 р. одночасно з п’ятьма султанськими грамотами, які, як виглядає, були отримані від Дорошенка у вересні, привезені до царської столиці наступного місяця і використані під час московської церемонії заочної капітуляції гетьмана.

Лист Кара Мустафи-паші, найвірогідніше, був привезений разом з іншими листами *каймакама*, адресованими Дорошенку. Ці інші листи зберіглися у фонді “Малоросійських справ” РДАДА переважно у формі перекладів або переказів приказною російською мовою втраченої османської та кримської автентичної кореспонденції з канцелярії колишнього правобережного

¹⁸⁴ Babinger F. Qara Mustafâ Paschas Esseger Sendschreiben // Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante. – München; Trofenik, 1966. – Bd. 2. – S. 17, Fn. 6; Heywood C. Merzifonlu Kara Mustafâ Pasha and the Stanton and Bishop Affair. – P. 42, no. 23.

¹⁸⁵ Напр.: Knolles R. The Turkish history..., with a Continuation to the Present Year 1687 ... by P. Rycault. – 6th ed. – London, 1687. – Vol. 2. – P. 290 (рання версія перекладу англійською мовою); [Knolles R.], Rycault P. The History of the Turks. – London, 1700. – Vol. [3]: Beginning with the Year 1679. – P. 104 (перероблений переклад). Ранній переклад німецькою мовою (Österreichische Militärische Zeitschrift. – 1813. – X. Heft. – S. 93), до якого ми не мали доступу, був розкритикований Гаммером за неточність: Hammer J. von. Geschichte des Osmanischen Reiches grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. – Pest, 1830. – Bd. 6: Von der Grosswesirschaft Mohammed Köprili’s bis zum Carlowicz Friede, 1656–1699. – S. 399, Fn. c. Див. також: Mordtmann J. H. Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1543 // Byzantinische Zeitschrift. – 1912. – Bd. 21. – S. 143 (неповний переклад німецькою мовою); Jacob G. Türkische Urkunden. 2: Aufforderung Kara Mustafa an die Wiener... – S. 281–284 (факсиміле, транслітерація і переклад німецькою мовою; виправлення до транслітерації Якоба: Mordtmann J. H. Zu den Türkischen Urkunden // Der Islam. – 1919. – Bd. 9. – S. 106–107); Die neue Propyläen-Weltgeschichte / Hrsg. Willy Andreas. – Berlin, 1941. – Bd. 3: Das Zeitalter der Entdeckungen, der Renaissance und der Glaubenskämpfe. – після s. 600 (факсиміле; ми не мали доступу до цього видання); Kara Mustafa pod Wiedniem: Źródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Z tureckiego przełożył i oprac. Z. Abrahamowicz. – Kraków, 1973. – S. 328–329 (переклад польською мовою); Kara Mustafa vor Wien... – S. 251–256 (факсиміле і переклад німецькою мовою); David G. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Dönemi Hakkında Yeni ve Az Bilinen Kaynaklar // Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu. – S. 81 (часткова транскрипція); *idem*. New and Little Known Sources concerning Merzifonlu Kara Mustafa Pasha and his Time // *Ibidem*. – S. 89–90 (частковий переклад англійською мовою).

гетьмана¹⁸⁶. Серед них – переклади листування султана та *каймакама* з гетьманами Дорошенком і Брюховецьким, а також листів, надісланих Дорошенком великому візиреві Фазилю Агмеду-паші та кримському ханові Селіму Герюю І. Як виглядає, до цієї самої групи належали також переклади двох османомовних листів до Дорошенка, здійснені Олександром Маврокордатом (з 1673 р. – великим драгоманом Порти) і написані ним власноручно, а також оригінал листа Фазиля Агмеда-паші з повідомленням про рух московських військ до Дністра, які так само потрапили до фонду “Зносини Росії з Туреччиною” (Ф. 89. – Оп. 2. – № 48. – Арк. 1–3). Ці документи були привезені від гетьмана Самойловича канцеляристом Іваном Дорошевичем 22 листопада ст. ст. 1676 р.¹⁸⁷. Архівні помітки, зроблені на них, свідчать, що їх було перекладено двома днями пізніше (№ 48. – Арк. 1 зв., 2). Можна припустити, що всі вилучені з канцелярії Дорошенка матеріали цієї групи, які залишилися в Самойловича після відправки до Москви султанських грамот у вересні 1676 р., були привезені туди одночасно в листопаді 1676 р. Утім, наразі це лише попередня гіпотеза¹⁸⁸.

Незважаючи на те, що лист *каймакама* потрапив до Москви пізніше султанських грамот, спочатку він, мабуть, зберігався разом з ними. На це опосередковано вказує помітка на звороті листа, написана тією самою рукою, що й помітка на султанському *бераті* Дорошенкові, датованому початком червня 1669 р. (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 36). Під час первісного упорядкування архіву Малоросійського приказу у XVIII ст. обидва османомовні документи – *берат* і лист Кара Мустафи-паші – були опрацьовані тим самим невідомим архіваріусом. Намагаючися визначити зміст документа, на звороті *берата* він чомусь написав: “Грамота к царю Михаилу Федоровичю от турецкого салтана о дружбе и о любви. Начала нет” (№ 36. – Арк. 1 зв.). Тим самим почерком і так само помилково на звороті листа Кара Мустафи-паші (№ 30. – Арк. 1 зв.) занотовано: “Лист от турецкого везира Мустафы к донскому атаману о содержании учиненного миру” (див. іл. 5).

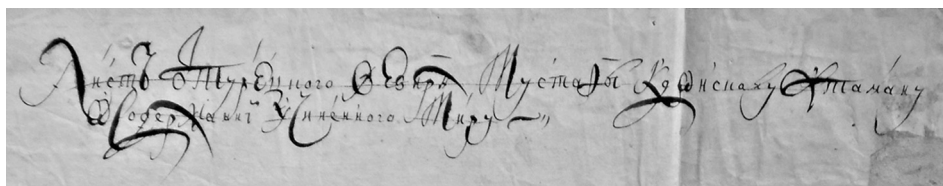
Не виключено, що невмілий архіваріус займався упорядкуванням справ саме Малоросійського приказу і був менш досвідченим у роботі з кореспонденцією, написаною східними мовами, ніж співробітники Посольського

¹⁸⁶ З цієї колекції походять приказні російські переклади одинадцяти втрачених листів, опублікованих Т. Григор’євою (*Григор’єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 467–475), на які ми вже посилалися.

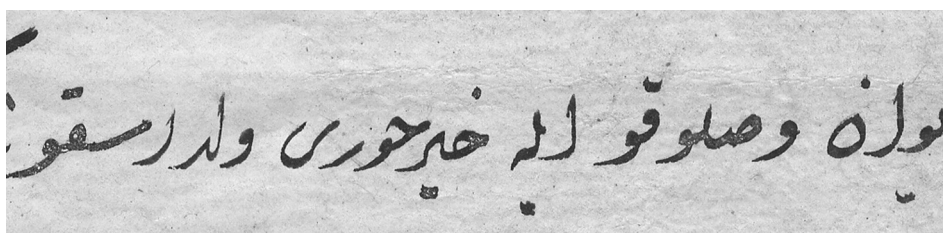
¹⁸⁷ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 809.

¹⁸⁸ Однак це припущення знаходить підтвердження в “распросных речах” Івана Дорошевича, посланця Самойловича, який 22 листопада/2 грудня 1676 р. повідомив у Малоросійському приказі, що гетьман, розібравши писані до Дорошенка польські й османські грамоти та листи, частину з них, “которые надобны и нужнее”, надіслав з ним до Москви: Там само. – Кол. 809–810. З гетьманської канцелярії Дорошенка, вірогідно, походить і адресований йому лист олександрійського патріарха Паїсія, написаний російською мовою в Москві і датований 25 лютого 1669 р. (ймовірно, ст. ст.): РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 4. – № 55. – Арк. 1. Див.: *Курьшева М. А.* Печать александрийского патриарха Паисия в греческой рукописи Государственного исторического музея // Россия и Христианский Восток. – М., 2015. – Вып. IV–V. – С. 274, 289.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

Іл. 5. Архівна нотатка XVIII ст. на звороті листа Кара Мустафи-паші до Петра Дорошенка. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30. – Арк. 1 зв.

Іл. 6. Фрагмент листа з іменами послів Петра Дорошенка. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30. – Арк. 1

приказу, які зазвичай працювали з османомовними документами¹⁸⁹. Дещо пізніше невідповідність між змістом листа Кара Мустафи-паші № 30 і позначкою на звороті помітив інший співробітник архіву. Помилкову ідентифікацію було закреслено так само, як це було зроблено на *берата* № 36. Але якщо на звороті *берата* закреслену ідентифікацію було замінено на правильну, то на звороті листа Кара Мустафи-паші зберіглася лише закреслена помітка. Під час підготовки опису фонду М. М. Бантиш-Каменським і перенумерування османомовних документів новий заголовок справи № 30 було вказано лише на її обкладинці. Проте і цього разу архіваріуси помилилися, назвавши адресатом листа Богдана Хмельницького замість Дорошенка, а автором – “візира Мустафу”.

Зміст і датування листа Мерзіфонлу Кара Мустафи-паші

Додаткові дані для визначення дати та адресата листа знаходяться в його тексті. Лист, написаний в Едірне (де Мегмед IV провів більшу частину свого правління), адресовано “козацькому гетьманові” (*qazaq ħaṭmāni*), але замість його імені (у цьому випадку, Дорошенко) в тексті – лакуна. Лист повідомляє гетьмана про прибуття до султанського двору його послів у справі османського підданства. Ми транскрибуємо імена послів в арабографічному османомовному тексті як “Yoan Vaşılıqov” і “Ḥirḡotī veled-i İsqo/İsqov” (османською *veled* означає “син”) (див. іл. 6). У привезеному ними “листі рабської покірності” (*‘ubūdiyyet-nāme*) нібито стверджувалося, що гетьман разом з усім військом вірно служить султанові, і повторювалося прохання, висловлене в попередніх листах, про військову допомогу з боку кримського

¹⁸⁹ В середині 1670-х рр., коли османські листи Дорошенка надходили до Москви, в Посольському приказі працювали двоє перекладачів і п’ять тлумачів з турецької (“турської”, тобто османської) мови: *Беляков А. В. Служащие Посольского приказа 1645–1682 гг. – СПб., 2017. – С. 110–115, 150–152.*

хана та військ, розташованих на прикордонні Сілістри й Аккерману, у разі нападу на гетьмана його ворогів. Оскільки гетьман продемонстрував свою щирю слухняність і рабську покірність (*'ubūdiyyet*), султан вважає своїм обов'язком надати йому захист і збереження (*himāyet ü şiyānet*), і автор листа, Кара Мустафа-паша, запевняє, що всі прохання гетьмана будуть виконані. У відповідь на посольство гетьманові було написано султанський *наме-і гюмаюн* (*nāme-i hūmāyūn*, “імперський лист”) і даний лист Кара Мустафи-паші, а гетьманських послів обдаровано почесними кафтанам (*hil'at*) і відпущено назад до гетьмана. Суворий наказ султана було надіслано ханові, османським візірам, очільникам прикордонних османських бейлер-бейліків і санджаків та командуючим військами того прикордоння (найближчого до володінь гетьмана), щоб вони надали гетьманові допомогу та затримали й покарали будь-яких ногайців з Буджаку, які плюндруватимуть гетьманські землі, і звільнили усіх бранців, захоплених під час миру. Лист схвально згадує посередництво гетьмана в тому, що представники лівобережних козаків (*Barabaş qazağı*)¹⁹⁰ прибули й попросили османське підданство (дослівно “представили свою рабську покірність”, *qulluq*), і повідомляє, що як тільки щирість їхніх намірів буде цілковито перевірена, їх також буде збережено (*şiyānet*) султаном. Далі лист згадує слова гетьмана начебто з його попереднього листа, що “необхідно захистити береги Чорного моря”, і запевняє, що якщо чайки (*şayqa*) і вийдуть на море, все ж таки небезпеки таких вторгнень у Чорне море з гирла Дону немає. А власне підозра виходу чайок на море в очах Кара Мустафи-паші падає саме на барабашських козаків. І оскільки нібито саме через сприяння Дорошенка вони підкорились Порті, *каймакам* зобов'язує гетьмана простежити, щоб вони в будь-якому разі не виходили в море. Якщо їхня покірність є щирою, то вони сплять свої чайки та захоплять своїх розбійників, які б наважилися вийти в море. А якщо такі вийдуть, то гетьман має терміново повідомити Порту, аби було вжито відповідних заходів.

Зміст листа та згадка імен послів дозволили нам зробити висновок, що йдеться про приїзд посольства від правобережного гетьмана Петра Дорошенка весною 1668 р. Імена цих послів – тлумача Івана Васильковського та підписка Григорія Снітковського – легко ототожнюються з іменами послів в османомовному тексті. Як вже згадувалося, послы прибули до Едірне 6 березня 1668 р. і отримали аудієнцію в султана 13 квітня. У відповідь Порта надіслала до Дорошенка чауша Юсуфа, який і привіз гетьманові султанський *наме-і гюмаюн* і даний лист від *каймакама* Кара Мустафи-паші¹⁹¹.

Вивчаючи відносини Дорошенка з Портою у 1666–1672 рр., Т. Григор'єва з'ясувала, що документи його посольства весни 1668 р. не збереглися. Дослідниця припустила, що зміст переговорів можна відтворити за виявленими та опублікованими нею приказними російськими перекладами двох османомовних листів, оригінали яких також втрачені, а саме Мегмеда IV та

¹⁹⁰ РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30. Ототожнення “барабашських козаків” з лівобережними козаками, запропоноване, зокрема О. Прицаком (*Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis // Oriens. – 1953. – N 6. – S. 295*), є нині майже загально прийняте у вітчизняній османістиці та історіографії.

¹⁹¹ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 253–254.

Кара Мустафи-паші до лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, який надіслав своїй послів до султана майже одночасно з Дорошенком¹⁹². Таким чином, новоідентифікований лист Кара Мустафи-паші, який є відповіддю гетьману Дорошенку на посольство Васильковського та Снітковського, заповнює значну лакуну в наявних відомостях про перебіг його переговорів з Портою. На жаль, аносований у цьому документі *наме-і гюмаюн*, надісланий гетьманові з Юсуфом-чаушем, як виглядає, не зберігся, проте можна припустити, що його зміст, принаймні частково, повторюється у листі Кара Мустафи-паші. Під згаданим у листі *каймакама* до Дорошенка посольством “барабашських козаків”, які прибули до султанського двору завдяки посередництву гетьмана-адресата, слід розуміти послів Брюховецького: лубенського полковника Григорія Гамалію та канцеляриста Лаврентія Кашперовича¹⁹³, відправлених для переговорів щодо османського “підданства”¹⁹⁴.

Приказний російський переклад втраченого листа Мегмеда IV Брюховецькому, написаного у відповідь на це посольство, містить дату написання листа: остання декада зількаде 1078 р. гіджри, тобто 3–12 травня 1668 р.¹⁹⁵. Враховуючи, що обидва посольства перебували в Едірне одночасно і, правдоподібно, повернулися в Україну разом (див. нижче), можна припустити, що збережений так само лише у приказному російському перекладі недатований лист *каймакама* Кара Мустафи-паші до лівобережного гетьмана, як і недатований новоідентифікований лист *каймакама* Дорошенкові, були написані майже одночасно із султанським листом до Брюховецького. Порівняння російських перекладів двох згаданих османомовних листів Брюховецькому з османомовним текстом листа Дорошенкові, стисло переказаним вище, демонструє подібність їхнього змісту, підтверджуючи припущення Т. Григор’євої. В усіх трьох документах, з одного боку, декларується надання (Брюховецькому) або підтвердження (Дорошенку) османського підданства, а з другого – висловлюється стурбованість можливим відновленням козацьких морських походів та вимога цього не допустити, а навзаєм Порта обіцяє надати козакам воєнну допомогу та повідомляє, що відповідний наказ уже

¹⁹² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1670–1676 рр. – Спр. 25. – Арк. 63–65, 103–105; Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 454–456 (Вид.: Там само. – С. 471–473. № 7–8). Д. Дорошенко помилково вважав, що посольство Васильковського та Снітковського було надіслане Брюховецьким: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 172.

¹⁹³ *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 273–274, 398.

¹⁹⁴ *Крикун М.* Корсунська козацька рада... – С. 253; *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebrał i wydal F. Kluczycki.* – Krakow, 1880. – Т. 1. – Cz. 1: ...od roku 1629 do roku 1671. – S. 393. – N 162 [=Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. – Vol. 2]. Цікавим є передане до московського Посольського приказу свідчення ніжинського протопопа Симеона Адамовича, який повідомив, що Дорошенко та митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський перше обіцяли Брюховецькому “над обоими сторонами гетманствовати”, а пізніше вимагали, щоб він визнав Дорошенка гетьманом і привіз йому свою булаву. Спроби відібрати у Брюховецького булаву, власне, і спонукали його відправити до султана посольство “Трицка и Лавра подписка” з проханням бути прийнятим у підданство Порти (“поддаючись в подданство”): *Акты ЮЗР.* – Т. 7. – С. 92–93. – № 34.

¹⁹⁵ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1670–1676 рр. – Спр. 25. – Арк. 63–65; Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 471–472.

надіслано кримському ханові та очільникам прикордонних османських сан-джаків та бейлербейліків.

Правдоподібно, на зворотньому шляху посли Дорошенка та Брюховецького прибули до Чигирини разом 5 липня 1668 р., останні також у супроводі султанського чауша (за іншим повідомленням, трьох чаушів)¹⁹⁶. На той час боротьба за владу на Лівобережній Україні між гетьманами Дорошенком і Брюховецьким, які обидва прагли отримати підтримку з боку султана, призвела до конфлікту, який завершився вбивством Брюховецького, захопленого прихильниками Дорошенка, 7/17 червня 1668 р. поблизу села Диканьки¹⁹⁷. Османські листи-відповіді, привезені чаушем, що приїхав разом з послами Брюховецького, або, можливо, копії цих документів, невдовзі опинилися в руках Дорошенка¹⁹⁸, а пізніше потрапили до Москви серед матеріалів його канцелярії, і таким чином їхні переклади приказною російською мовою збереглися серед адресованої йому кореспонденції.

Д. Колодзєйчик визначає Кара Мустафу-пашу як головного ініціатора османської політики щодо українських козаків¹⁹⁹. Його численні листи до козацьких гетьманів, переважно Дорошенка (але також і Брюховецького), збережені в РДАДА в російських перекладах, засвідчують активну участь *каймакама* в переговорах про прийняття обох гетьманів у “підданство під ... високу султанську руку”²⁰⁰. Нам вдалося додати до цих листів ще один, який, на відміну від інших, зберігся в оригіналі. На жаль, його тогочасний приказний переклад поки що не знайдено. Ми плануємо видати цей лист окремо з філологічним та історичним коментарем.

* * *

“Архів Дорошенка”, що його ми почали “збирати”, не є цілісним комплексом джерел або архівом відповідно до головного значення цього слова. Зокрема, адресовані правобережному гетьманові листи султана та високих османських урядовців надходили до Москви як по одинці, так і групами. Деякі з них Дорошенко сам передав Самойловичеві та Ромодановському під час переговорів про перехід у підданство московському цареві, а вони з різних міркувань надіслали їх до Москви. Інші документи, які потрапили до царської столиці, могли бути перехоплені по дорозі та опинилися в руках політичних суперників Дорошенка радше ніж у його гетьманській канцелярії.

¹⁹⁶ Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – S. 390–391, 393. – N 162; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 253.

¹⁹⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 187–195; Горобець В. Гетьман Руїни. – С. 236–242.

¹⁹⁸ Про прохання Дорошенко до великого візира відпустити до нього послів Брюховецького після смерті “двоєдушника” див.: Zajcev I. V. La politique turque de Petro Doroshenko. – P. 529; Зайцев И. В. Новые османские документы... – С. 175.

¹⁹⁹ Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – P. 145; The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) / Ed. D. Kołodziejczyk. – Pt. 1. – P. 4.

²⁰⁰ Григор'єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 468, 469, 472–473, 474–475. Окрім листів, опублікованих Т. Григор'євою, серед матеріалів “архіву Дорошенка” зберігаються ще декілька перекладів недатованих відправлень Кара Мустафи-паші до правобережного гетьмана: РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1670 р. – Спр. 25. – Арк. 91, 110–111, 132–134, 144, 145.

А більшу частину його матеріалів було передано до Москви поетапно: внаслідок початих після першої присяги цареві в жовтні 1675 р. переговорів з московською стороною, далі після його капітуляції у вересні 1676 р. і врешті-решт коли Самойлович, розсортувавши документи канцелярії Дорошенка, передані йому ним самим, відіслав до Москви ті, що вважав за потрібне, залишивши решту для своїх цілей. Проте якщо більшість кореспонденції колишнього правобережного гетьмана була досить правильно атрибутована вже в архівних описах початку XIX ст., один з адресованих йому листів, який неодноразово привертав до себе увагу дослідників (проте досить поверхово), досі приписується іншому адресатові та іншому адресантові. Завдяки розпочатому нами дослідженню “архів Дорошенка” у РДАДА збільшився ще на один важливий документ, який допомагає відтворити процес переговорів Дорошенка з Портою, в результаті чого гетьман перейшов під зверхність султана.

Наразі ми не ставимо собі за мету визначити форму залежності правобережного гетьмана від Порти, адже його статус в османській спільноті еволюціонував, і точне визначення усіх етапів цієї еволюції вимагає детального дослідження повного комплексу листування Дорошенка з Портою (особливо автентичних османськомовних та інших листів, їхньої термінології та риторики) у порівнянні зі статусом християнських країн, залежних від Османської імперії. Попереднє вивчення османської кореспонденції Дорошенка та матеріалів козацьких посольств до султанського двору демонструє, що вже на початковому етапі перемовин про “підданство” та “протекцію” (зокрема, у 1667–1668 рр.), гетьманові вдалося шляхом спритного маневрування добитися для підвладних йому територій статусу, дещо подібного до статусу придунайських князівств Валахії та Молдавії, але сприятливішого від нього. Якщо останні дефінітивно були країнами-“данниками”, залежними від Османської імперії, то правобережний гетьман – на відміну від господарів придунайських князівств – не сплачував Порті “колективний харадж”.

Д. Колодзейчик та В. Остапчук зазначили, що козацька Україна не була зобов’язана Порті фінансово. До того ж Д. Колодзейчик з’ясував, що серед залежних від Порти християнських країн вона єдина мала такий статус²⁰¹. Отже, перефразовуючи В. Панаїте, Україну можна класифікувати, як “захищену державу-неданника”. Натомість головним проявом залежності козаків було надання військової допомоги у війнах Османської імперії²⁰². Серед

²⁰¹ *Kołodziejczyk D.* What is Inside and What is Outside? – P. 429; 429, n. 29; *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – P. 141–143, 147, 149–150.

²⁰² Наприклад, за свідченням одного з членів посольства Радкевича-Портянки до Едірне влітку 1667 р., під час їхньої аудієнції з Мегмедом IV султан задекларував: “не хочу от вас никакой дани,... только службы вашей требую в правде”. *Кочегаров К. А.* Казацкое посольство М. Радкевича-Портянки... – С. 69. Привабливість такого варіанту ілюструє перебіг перемовин протягом 1674 р. між царським урядом і господарями придунайських князівств про надання їм московського протекторату: на початку року посланець обох господарів доповів у Москві, що вони забов’язуються “посылками своими ратным людем помогать и дань давать небольшую”, проте наприкінці літа там отримали нові умови валаського господаря, які передбачали надання його князівству широкої автономії з одиноким обов’язком військової допомоги царю: *Флоря Б. Н.* Россия и Дунайские княжества в 1674 г. // *Вестник славянских культур.* – 2015. – № 1. – С. 124, 127.

інших обов'язків правобережного гетьмана були як традиційні (“[на]шій стороні друзям бути тобі другом, а недругу недругом”), так і ті, що віддзеркалювали регіональну специфіку. Наприклад, йому наказувалося “козаків на море не пускати..., а з кримським ханом бути... в дружбі та в пораді”²⁰³. З іншого боку, подібно до господарів Валахії та Молдавії, яких Порта призначала султанськими *бератами*, Дорошенко діставав *берати* на підтвердження свого гетьманства та влади в козацькій Україні. Так само, як правителі придунайських князівств, які, дещо пізніше, мали своїх резидентів при дворі султана (*qapu-kethüdāları*, “представники при воротах”, тобто при Порті)²⁰⁴, резидент правобережного гетьмана перебував там щонайменше з 1669 р.²⁰⁵ З наданням султаном вищезгаданого *берата* Дорошенкові влітку 1669 р. та інсигній влади включно з бунчуком з одним кінським хвостом, які відповідали позиції санджакбея (*sancaqbegi*), той офіційно зайняв місце у військово-адміністративній ієрархії Османської імперії, хоча й на дещо нижчому щаблі, ніж валаський і молдавський господарі, які прирівнювалися до бейлербеїв (*beglerbegi*) і діставали від султана по бунчуку з двома кінськими хвостами²⁰⁶.

Після Андрусівських домовленостей Речі Посполитої та Московської держави султанська влада, звичайно, зрозуміла, що їй не вдасться забезпечити свої стратегічні інтереси чи то навіть територіальні володіння в регіоні без суттєвого підвищення своєї активності там. Якщо османська сторона усвідомлювала передчасність зрівняння українських козаків за статусом з іншими християнськими васалами Порті і запровадження серед підданих гетьмана Дорошенка данини (харадж) або подушного податку з немусульманського населення (джіз'є), то, напевно, в Імперській раді точилися розмови про доречність розміщення гарнізонів у стратегічних фортецях козацької України включно з гетьманською столицею, Чигирином. Про це свідчать повідомлення послів та інших осіб, які доходили, зокрема, до Посольського приказу в Москві. Так, за свідченням поручика польсько-литовської армії Яна Белкевича, який, перебуваючи в полоні у Чигирині, довідався про деталі перемовин в серпні-вересні 1668 р. між Дорошенком та султанським послом “Гачабаш пашою”²⁰⁷: посол нібито спочатку наполягав на введенні значних гарнізонів яничар у дві гетьманські фортеці, Чигирин і Кодак, по

²⁰³ Григор'єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 467.

²⁰⁴ Panaite V. Ottoman Law of War and Peace... – P. 328; Jakó K. The Role of Moldavia and Wallachia in Transylvania's Contacts to the Sublime Porte // Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire. – P. 40–45.

²⁰⁵ Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 9; Кочегаров К. А. Евстафий Гиновский-Астаматий... – С. 67–68. Наприкінці 1675 р. резидентом був кальницький полковник Гаврило Ковалевський: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 433; Заруба В. М. Козацька старшина гетьманської України... – С. 214. Наразі не відомо, чи резиденти правобережного гетьмана мали сталу резиденцію в Стамбулі чи Едірне, на зразок резидентів господарів придунайських князівств, чії резиденції в Стамбулі називалися “валаський палац” (Eflaq Sarayı) та “молдавський палац” (Boğdan Sarayı): Panaite V. Ottoman Law of War and Peace... – P. 281.

²⁰⁶ Ibidem. – P. 268; 268, n. 34; 379–380. Обговорення потенційних плюсів і мінусів “турецької опції” Козацької держави див.: Колодзейчик Д. Tertium non datur? – S. 74–80.

²⁰⁷ Правдоподібно, згаданий вище *капиджи-баши* Алі-ага.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

1000 осіб у кожному, але врешті-решт погодився на 3000 яничар тільки в Коданку²⁰⁸. Однак незаперечних доказів цьому в османських джерелах, як виглядає, не існує, і це можна пояснити двояко. Судячи за іншими прикладами, коли Порти щось дійсно вимагала чи то від свого підлеглого, чи то навіть від іноземного володаря, то вона заявляла про це в своїх письмових зверненнях відкрито й настирливо. Також можливо, що йшла закулісна гра, й у випадку перемовин Порти з Чигирином не все згадувалося в офіційних документах. На даному етапі так само важко визначити, чи бодай тема гарнізонів не виникла внаслідок чуток або навіть дезінформації²⁰⁹, спрямованих на те, аби північні сусіди козаків активніше втрутились і не допустили розширення османської присутності в Україні. Якщо ж дійсно відбувався діалог/торгування поміж Дорошенком і Портою, і гетьманові вдалося домовитись про мінімальну присутність османських військ на своїй території, то можна дійти висновків, які узгоджуються із домінуючим у вітчизняній історіографії розумінням цілей гетьмана. З огляду на наполягання Москви мати свою потужну військову та адміністративну присутність на Лівобережжі та в Києві, а також на претензії Варшави на повернення своїх давніх володінь на Правобережжі та відновлення там свого ладу, стає зрозумілим, чому Дорошенко вбачав у залежності від Османської імперії найпривабливіший варіант не тільки для збереження козацьких вольностей, а й православ'я та навіть єдності українських земель. Проте, аналізуючи цей лист Кара Мустафи-паші, важливо мати на увазі, що документ віддзеркалює процес, в якому було багато плинного, розмитого, невизначеного.

ДОДАТОК

Опис листа каймакама Кара Мустафи-паші гетьманові Петру Дорошенку

Едірне (*Edirne*), без дати. Середина квітня – кінець травня 1668 р., найвірогідніше коло останньої декади зійкаде 1078 р. гіджри (3–12 травня 1668 р.).

РДАДА. – Ф. 89: Відносини Росії з Туреччиною. – Оп. 2. – № 30. Оригінал.

Арк. I: Обкладинка грамоти з цупкого сірого паперу з водяними знаками: літери “МУШФПР” і “1805”²¹⁰. Надпис на обкладинці, зроблений під час каталогізації фонду на початку XIX ст.: “№ 30. 1653 года. Лист турецкаго визиря Мустафы Паши к гетману Хмельницкому уведомительный, что султан, снисходя на присланное с посланниками его к нему челобитье о бытии ему, гетману, в подданстве и в покровительстве Турецкой империи, принял его прошение и для защищения его, гетмана, от неприятелей посланы уже к хану крымскому и прочим пограничным командирам султанские о том указы”. Помітка олівцем ліворуч у верхній частині обкладинки: “Ф 89/2”, у правому верхньому куті: “Г”. Відбитка печатки Древлесховища Центрального архівного управління Центрального історичного архіву РРФСР. Під час

²⁰⁸ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 102–103, 154.

²⁰⁹ Порів.: Григор'єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 458–459; Grygorieva T. Ottoman Protection of Cossack Ukraine... – P. 253.

²¹⁰ Кленуков С. А. Филиграния на бумаге русского производства XVIII – начала XX века. – М., 1978: “Таблица филигранных и водяных знаков на бумаге русского производства XVIII – начала XX в.” № 510. – (<http://www.opentextnn.ru/history/arkheography/specification/?id=3023>).

перетворення Древлесховища на Державний архів феодально-кріпосницької доби на обкладинці було поставлено штамп про звірку справи 25/VI 1931 р. за підписом архіваріуса В. А. Шостьє²¹¹.

Арк. 1: Папір, 565×750 мм, вірогідно східного або італійського виробництва, сіро-жовтого кольору, вилощений, з вержерами, без водяних знаків. Реставрація методом підклейки двох шматків цупкого жовтуватого паперу на звороті. Верхня частина документа з *invocatio* відрізана. Приблизно десять поперечних складок та одна поздовжня (результат зберігання документа у згорнутому вигляді).

Мова османська. Письмо *дивані*. 16 рядків тексту і *locatio* (місце написання листа) ліворуч під текстом написані чорним чорнилом і присипані золотими блискітками²¹². На правому маргінесі одразу над текстом – *пенче* і позначка засвідчення (*ṣaḥḥ*, “правильно”), написані золотом. Одразу під ними неповний відбиток овальної печатки (26 x 30 мм) з рослинним визерунком і трьома картушами з легендою, написаною частково арабською мовою в стилі *сюлюс* і частково перською мовою в стилі *та'лік*. У правому верхньому куті архівна помітка олівцем: “1”.

Арк. 1 зв.: Архівна помітка олівцем: “№ 30”. Дві відбитки печатки Древлесховища Центрального архівного управління Центрального історичного архіву РРФСР. Вгорі помітка, ряд. 1–2, російською мовою рукою XVIII ст. чорним чорнилом закреслена: “Лист от турецкого везира Мустафы к донскому атаману о содержании учиненного миру”.

Український переклад (досить неточний) був двічі опублікований Ф. Туранли з помилковою атрибуцією автора, адресата і дати написання листа:

Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К., 2016. – С. 583–584;

Його ж. Рукописні документи про чорноморський вектор дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2019. – № 1 (140). – С. 65.

Марина Кравець (Торонто), Віктор Остапчук (Торонто), Віра Ченцова (Париж). **Додатковий лист для “архіву Дорошенка”**

Ще до того, як в восени 1676 р. Петро Дорошенко остаточно піддався московському цареві, матеріали його гетьманської канцелярії почали надходити до Малоросійського приказу, а збережені автентичні османомовні листи зрештою опинилися у фонді “Зносини Росії з Туреччиною” архіву Посольського приказу, що нині зберігається в РДАДА (Москва). Ідентифікація матеріалів Дорошенка у фондах РДАДА ще продовжується, проте попередня реконструкція “архіву Дорошенка” свідчить про часткове збереження його матеріалів.

Нині нам вдалося додати до “архіву Дорошенка” ще один османський лист (ф. 89, оп. 2, № 30), який в архівному описі фонду помилково датований 1653 р. і приписаний невідомому “візиріві Мустафі-паші”, який, нібито, надіслав його до Богдана Хмельницького. Насправді це лист османського *каймакама* (майбутнього

²¹¹ Автори вдячні Є. Є. Ричаловському за допомогу у відчитанні підпису.

²¹² Порів.: *Kołodziejczyk D. Zaproszenie do osmanistyki: Typologia i charakterystyka źródeł muzealnych sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej, Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego*. – Warszawa, 2013. – S. 36: “по закінченні написання документа, його звичайно посипали золотим піском і/або прикрашали блискітками із золотої фольги (*platki ze złotej folii*), які називалися *зерефшан* (*zerefşan*)” (з перської, “роззолочений”, “прикрашений золотом”).

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

великого візира) Мерзіфонлу Кара Мустафи-паші, надісланий гетьманові Петру Дорошенку у відповідь на його посольство у складі Івана Васильковського та Григорія Снітковського, найвірогідніше на початку травня 1668 р. Новоідентифікований лист дозволяє краще зрозуміти перебіг дипломатичних контактів між Дорошенком і Високою Портою та його статус в османській спільноті.

Ключові слова: Петро Дорошенко, *каймакам* Мерзіфонлу Кара Мустафа-паша, підданство, гетьман, султан, османська палеографія, дипломатика, архіви, РДАДА.

Maryna Kravets (Toronto), Victor Ostapchuk (Toronto), Vera Tchentsova (Paris). **An Additional Letter for “Doroshenko’s Archive”**

Even prior to Petro Doroshenko’s final surrender to Moscow in the fall of 1676 the materials of his chancery began arriving to the Malorossiis’kyi (“Little Russian”) Chancellery there, with the surviving original Ottoman-language letters ultimately entering the fond “Relations of Russia with Turkey” of the Ambassadorial Chancellery’s archive, presently held in the Russian State Archives of Ancient Documents (RGADA, Moscow). The process of identifying Doroshenko’s papers in RGADA’s collections is ongoing, yet a preliminary reconstruction of “Doroshenko’s archive” there attests to a partial preservation of the hetman’s materials.

It is now possible to add to “Doroshenko’s archive” one more Ottoman-language letter (fond 89, op. 2, no. 30), which in the archival inventory is erroneously dated to 1653 and ascribed to the unknown “vizier Mustafa Pasha” with the unnamed recipient identified as Bohdan Khmelnytsky. In fact, this letter was sent by the Ottoman *kaymakam* (and later grand vizier) Merzifonlu Kara Mustafa Pasha to hetman Petro Doroshenko in response to the diplomatic mission of the latter’s envoys, Ivan Vasyl’kovs’kyi and Hryhorii Snitkovs’kyi, most likely in early May 1668. The newly identified letter helps elucidate the process of negotiations between Doroshenko and the Porte as well as his status in the Ottoman world.

Keywords: Petro Doroshenko, *kaymakam* Merzifonlu Kara Mustafa Pasha, vassalage, hetman, sultan, Ottoman paleography, diplomatics, archives, RGADA.